

Navijači kao odraz društva. Nogomet i nacionalizam u Jugoslaviji 1980-ih

Raković, Robert

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:291225>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-04**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

ROBERT RAKOVIĆ

**NAVIJAČI KAO ODRAZ DRUŠTVA.
NOGOMET I NACIONALIZAM U JUGOSLAVIJI 1980-IH**

Diplomski rad

Pula, 2024.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

ROBERT RAKOVIĆ

**NAVIJAČI KAO ODRAZ DRUŠTVA.
NOGOMET I NACIONALIZAM U JUGOSLAVIJI 1980-IH**

Diplomski rad

JMBAG: 0303057773, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, rujan 2024.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Robert Raković, kandidat za magistra povijesti, ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli 23. rujna 2024.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Robert Raković, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod naslovom *Navijači kao odraz društva. Nogomet i nacionalizam u Jugoslaviji 1980-ih* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli 23. rujna 2024.

Potpis

SADRŽAJ

UVOD	5
1. NOGOMET	7
1.1. Predratni počeci	7
1.2. Poratna organizacija.....	9
1.3. Reprerentacija	13
1.4. Velika četvorka	14
2. NACIONALIZAM	20
2.1. Višenacionalna zajednica	20
2.2. Prijepori u međurepubličkim odnosima.....	23
2.3. Od krize do rata.....	27
3. NAVIJAČI.....	31
3.1. Okupljanje navijača	31
3.2. Četiri najveće skupine	32
3.3. Neredi na stadionima	38
ZAKLJUČAK.....	47
IZVORI I LITERATURA	49
SAŽETAK	52
ABSTRACT	53

UVOD

Jugoslavija kao politička tvorevina različitih narodnosti od svojih početaka susretala se sa mnogim problemima. Unatoč mijenjanju društveno političkih situacija u uređenju države, problemi nacionalne netrpeljivosti uvijek su se pojavljivali. U godinama državne nestabilnosti netrpeljivost je rasla. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nastala je 1945. nakon podjela koje su nastale po završetku Drugog svjetskog rata. Zemlja je bila sastavljena od šest socijalističkih republika i dvije autonomne pokrajine.

Po uspostavi nove države uslijedila je obnova zemlje koja je bila u nezavidnom stanju. Političko-gospodarski model razvijao se po uzoru na SSSR. Nakon raskola između Staljina i Tita, Jugoslavija se pozicionira između Istoka i Zapada. Za razliku od država Istočnog bloka, Jugoslavija se počinje oslanjati na pomoć Zapada, ponajviše Sjedinjenih Američkih Država. Kao posljedica takvih odnosa dolazi do ograničene liberalizacije.

Nacionalno pitanje bilo je ključno pitanje opstanka višenacionalne države kakva je bila Jugoslavija. Želja za federalizacijom i decentralizacijom države koju su zagovarale ponajviše SR Hrvatska i SR Slovenija nalazile su na veliki otpor unitarističkih i centralističkih težnja iz Beograda. Komunistička partija Jugoslavije nacionalističke ispade rješavala je strogim kažnjavanjem pojedinca ili potpunom zabranom djelovanja ukoliko je bila riječ o organizaciji.

Liberalizacijom koja je započela šezdesetih godina u državi se pojavljuju prve nevladine političke struje koje postupno jačaju sve do sedamdesetih kada se prvi puta javno kritizira društveno uređenje države. Paralelno sa tim procesima, u svijetu se pojavljuje novi pokret. Sedamdesetih i osamdesetih, kada nogomet raste do neslućenih visina, nastaju prve navijačke skupine. U Jugoslaviji po uzoru na engleske i talijanske navijačke skupine nastaju Torcida, Bad Blue Boys, Delije i Grobari. Iako isprva smatrano pozitivnim trendom, ubrzo će se jugoslavenske vlasti susresti sa specifičnim oblikom navijaštva koji dodatno unosi nemir među već poljuljane međunacionalne odnose. Širenje mržnje na sportskim okupljalištima postalo je uvriježena praksa.

Nakon smrti Tita država tone u krizu. Mnogi su i prije Titove smrti nagovještavali i predviđali da će se zemlja poput Jugoslavije teško snaći nakon gubitka kulta ličnosti koji je Tito izgradio dugim nizom godina na vlasti. Njegovom smrću na vidjelo izlaze sve veće i nepremostive prepreke među narodima koje su godinama bile potisnute, što iz ideoloških uvjerenja, što zbog represivnog aparata koji nije dopuštao iznošenje radikalnih stavova. Na društvenu nestabilnost koja je uslijedila po pitanju smjera u kojem država treba krenuti, nadovezala se ekonomska kriza. Nagli pad standarda koji je uslijedio u osamdesetim godinama razvija nezadovoljstvo i apatiju među stanovnicima Jugoslavije. Hrvatska, koja je svoje težnje prema ravnopravnosti jugoslavenskih naroda iskazala za vrijeme Hrvatskog proljeća, odlučuje se za šutnju. S druge strane, u Srbiji se osamdesetih pojavljuju potpuno različiti pogledi na budućnost zemlje.

Takvo stanje u vodstvu Jugoslavije preslikava se na nogometne terene. Utačmice postaju poprišta velike mržnje i netrpeljivosti. Nikad odigrana utakmica na Maksimiru 1990. ukazuje na velike probleme u kojima se Jugoslavija nalazi. Sezona 1990./1991. bila je zadnja u kojoj su nastupali klubovi iz svih republika. Nemogućnost kompromisa i rješenja polako odvlače zemlju u rat. Navijači i za vrijeme rata imaju ozbiljne uloge: dok su se jedni našli u zadaći obrane vlastitog doma, drugi su se stavili u službu agresora. Velik broj pripadnika navijačkih skupina preselio je s tribina na bojišnicu.

1. NOGOMET

1.1. Predratni počeci

Povijest sporta u Jugoslaviji možemo podijeliti u dvije etape. One se uglavnom odnose na državno uređenje i sustav vladanja koji je postojao u tom vremenskom okviru. Sport u Kraljevini Jugoslaviji se po mnogočemu razlikovao od sporta u kasnijoj SFRJ.

Počeci organiziranoga sporta u Hrvatskoj vežu se za drugu polovicu 19. st. i osnivanje prvih sportskih društava, među kojima je najzvučnije i najutjecajnije na području Hrvatske bilo društvo Hrvatski sokol. Nastao je 1874. i sve do kraja Prvog svjetskog rata djelovao je kao jedno od najznačajnijih društava za promicanje i razvoj sporta na području Hrvatske. Zbog tijesne povezanosti sa nacionalnim idejama i njihovom promidžbom Hrvatski sokol se, u skladu s unitarističkom politikom kralja Aleksandra Karađorđevića, rasformira. Posljedica te odluke je osnivanje Jugoslavenkog sokola koji je do početka Drugog svjetskog rata glavna organizacija za sport na području Hrvatske.

Prvi je nogometni klub u južnoslavenskim zemljama bio FK Bačka iz Subotice, osnovan 1896. godine.¹ Na tom prostoru do ozbiljnijeg nogometnog djelovanja dolazi nakon Prvog svjetskog rata nedugo nakon osnutka same Kraljevine SHS. U travnju 1919. nogometni su se dužnosnici okupili u Kavani Medulić u centru Zagreba radi osnivanja Jugoslavenkog nogometnog saveza (JNS).² Može se zaključiti kako je centar nogometnog zbivanja u prvim godinama nove države bio Zagreb. U Zagrebu se u to vrijeme ističu dva kluba: Hrvatski akademski športski klub (HAŠK) i Concordia. Nekoliko godina kasnije dolazi do sve jačeg razvoja beogradskih klubova: Beogradskog sportskog kluba (BSK) i Jugoslavije. Toj četvorci se pridružio i splitski Hajduk, osnovan još 1911., tvoreći kvintet klubova koji su dominirali jugoslavenskim

¹ Žagar, Ivan, *Nogometna publika i raspad Jugoslavije*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2022., 17.

² Mills, Richard, *Nogomet i politika u Jugoslaviji*, Zagreb, Profil, Zagreb, 2019., 12.

nogometom. Beogradski BSK i zagrebački HAŠK predvodili su s pet osvojenih titula jugoslavenskog nogometnog prvenstva.

Borba za prevlast između klubova odrazila se i na strukture iznad samih klubova. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je odmah obilježeno borbom za prevlast između Hrvata i Srba te međusobnim nepovjerenjem i na političkom i sportskom polju.³ Iako je JNS osnovan u Zagrebu, ubrzo je stigao zahtjev i sve veći pritisak za preseljenje saveza u Beograd. U nogometu se stvarao animozitet, i u Beogradu i u Zagrebu željeli su dokazati da su najjače nogometno središte u novoj državi.⁴ Nestabilna politička slika prelijevala se i na sport. Srpske pretenzije bile su sve jače te su unatoč oštrom negodovanju zagrebačkih delegata 1930. na ponovljenoj skupštini uspjeli u svom naumu preseljenja JNS-a u Beograd. Ključnu ulogu u glasanju imali su Slovenci koji su na iznenađenje Hrvata svoju većinu dali Beogradu. Vidno potreseni stanjem u jugoslavenskom nogometu, hrvatski predstavnici već se dvije godine ranije odlučuju na nepopularan potez. Za prijateljski susret jugoslavenske reprezentacije kojoj je protivnik bila Čehoslovačka, Hrvati ne dolaze na okupljanje. Dvije godine kasnije na prvoj svjetskoj nogometnoj smotri pod organizacijom tadašnjeg Fifinog (*Fédération internationale de football association*) predsjednika Julesa Rimeta, jugoslavenska nogometna reprezentacija putuje u Urugvaj bez hrvatskih igrača.

Pozitivan dojam koji je ostvarila jugoslavenska nogometna selekcija po povratku u Jugoslaviju brzo je pao u drugi plan. Stalne nesuglasice i maćehinski odnos JNS-a prema klubovima iz Hrvatske nisu nikako omogućavali mirnu suradnju i napredak jugoslavenskog nogometa, a samim time i domaćeg natjecanja. Tvrdi stavovi JNS-a i želja za centralizacijom oštro su se kosili sa stavovima Zagrebačkog nogometnog podsaveza koji je zahtijevao federalizaciju saveza. Prijedlog hrvatske strane bio je da se osnuju tri nacionalna saveza sa sjedištima u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu koji će skupa tvoriti krovni savez. To se zahtijevalo kako ni jedna strana ne bi bila žrtva nejednakosti i favoriziranja određenih klubova naspram drugih. Na skupštini je unatoč pozitivnim reakcijama od strane slovenskih i makedonskih delegata koji su se djelomično slagali s prijedlozima, došlo do velikih prosvjeda srpskih delegata koji su prijedloge nemilice odbijali jedan za drugim. Nedostatkom

³ Kovačić, Davor, Nogomet kao sredstvo nacionalne identifikacije Hrvata u Kraljevini SHS-u/Jugoslaviji i socijalističkoj Jugoslaviji, *Diacovensia : teološki prilozi*, Vol. 28 No. 4, 2020., 553.

⁴ Isto.

rješenja ili kompromisa bilo kakve vrste, Zagrebački nogometni podsavez nekoliko mjeseci nakon skupštine zajedno s hrvatskim klubovima izlazi iz jugoslavenske lige i osniva Hrvatsku športsku slogu (HŠS) koja broji oko 217 nogometnih klubova. Iste godine nastaje i Hrvatski nogometni savez (HNS) kao krovna organizacija nogometa u Hrvatskoj koja djeluje i danas. Slovenci, do tada suzdržani, u konačnici ipak odabiru suradnju s novonastalim hrvatskim nogometnim organizacijama i osniva se Hrvatsko-slovenska liga koja broji 10 klubova. Nakon što su klubovi iz Hrvatske i Slovenije istupili iz članstva JNS-a 12. kolovoza 1939., došlo je do dogovora i imenovan je zajednički odbor sastavljen od predstavnika već osnovanoga Hrvatskog nogometnog saveza i predstavnika Slovenskoga nogometnog saveza.⁵

S druge strane, Srbi su osnovali svoju ligu koja je isto tako bila sačinjena od deset klubova. Tri vodeća kluba iz svake skupine igrala su završnicu za prvaka. Sve veći nacionalni naboj i želja za autonomijom u politici imali su snažne odjeke i u nogometu. Međutim prije nego što je na državnoj razini postignut sporazum Cvetković-Maček, predstavnici JNS-a otputovali su u Zagreb na sastanak. Jugoslavenska liga bez hrvatskih klubova, poglavito HAŠK-a i Hajduka, gubila je na atraktivnosti i srpski delegati su se u konačnici ipak odlučili za suradnju. U listopadu 1939. disfunkcionalni JNS se raspustio, a na njegovo je mjesto došao Vrhovni nogometni savez Jugoslavije (VNSJ).⁶ Novonastali savez je zapravo potvrdio ranije prijedloge Zagrebačkog nogometnog podsaveza koji je godinama zagovarao isti sustav: tri nacionalna saveza ujedinjena u zajednički jugoslavenski savez bez stalnog sjedišta.

1.2. Poratna organizacija

Nakon rata socijalistički model organizacije društva pa i sporta izgrađuje se po uzoru na sovjetski. Oblikujući se prema sovjetskom društvu, jugoslavensko je

⁵ Kovačić, Davor, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, AGM, Zagreb, 2019., 90.

⁶ Mills, 26.

prepoznalo važnost fizičke aktivnosti građana kao osnove socijalističke preobrazbe.⁷ Fiskultura nije više luksuz za izabranu i povlaštenu manjinu, nego je sada na dohvat svih radnika i cjelokupne omladine. Pod sloganom „budi sposoban za rad i obranu Demokratske Federativne Jugoslavije“ Komunistička partija Jugoslavije je, po uzoru na SSSR, htjela omasoviti bavljenje sportom kako bi izgradila zdrave i snažne ljude koji su u bilo kojem trenutku spremni braniti svoju domovinu.⁸ Idealan fiskulturni čovjek nije se specijalizirao samo za jedan sport koji bi kasnije prerastao u profesionalizam. Ideja je bila da bi idealan radnik trebao svladati osnove iz svih sportova ili barem iz što većeg broja njih.

Koliko ozbiljno je vlast shvatila problem tjelovježbe govore i sjednice KPJ na kojima se raspravljalo na koji način dodatno razviti amaterski sport. Fiskulturni odbor Jugoslavije koji ubrzo mijenja naziv u Fiskulturni savez Jugoslavije bila je organizacija koja je sustavno provodila bavljenje tjelesnom kulturom. Posljedice rata ostavile su traga na infrastrukturi koja i prije rata nije bila na zadovoljavajućoj razini. Rukovodstvo omladinske organizacije već u ljeto 1945. iznosi sljedeće stavove: „U čitavom fiskulturnom pokretu još se ne oseća da on mora pripremati mladu organizaciju za Jugoslovensku armiju, još se ne oseća da je svaka fiskulturna manifestacija prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, još fiskulturni pokret nije povezan sa zadacima obnove i izgradnje zemlje.“⁹ Međutim, što zbog loše infrastrukture i manjka stručnog osoblja što zbog nedostatka kulture bavljenja sportom (pogotovo među izvangradskim stanovništvom), rezultati razvoja tjelovježbe nisu bili zadovoljavajući. U niti jednoj od republika bavljenje sportom tada nije prelazilo 4 % stanovništva.

Vlast u narednim godinama odgovornost za razvoj fiskulture dodjeljuje učenicima i radnicima koji su postali nositelji sporta u Jugoslaviji. Iako je osnovna ideja bila ravnomjerno bavljenje svim sportovima i bijeg od profesionalizma, ubrzo se postiže upravo suprotan efekt. Omasovljenje bavljenja sportom dovelo je do toga da su određeni sportovi dobivali na popularnosti, a tu je svakako prednjačio nogomet.

⁷ Klasić, Hrvoje, *The Tito-Stalin Football War, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 48 No. 1, 2016.*, 404.-404.

⁸ Klasić, Hrvoje, *Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.–1952, Stvaranje socijalističkoga čovjeka*, ur. Igor Duda, Srednja Europa, Zagreb, 2017., 201.

⁹ Isto, 204.

Nogomet je i u kraljevini bio sport koji je plijenio veliku pozornost javnosti. Završetkom Drugog svjetskog rata nove su vlasti donijele niz odluka na štetu nogometnih klubova čije djelovanje seže u prijeratno razdoblje. Beogradski BSK i Jugoslavija, zagrebački HAŠK i Concordia te sarajevski SAŠK samo su neki od klubova kojima je zabranjeno djelovanje zbog upletenosti u suradnju s kolaboracionistima. HAŠK, Građanski i Concordia su odlukom i postupkom vlasti, uz paljenje klupskih arhiva, sredinom 1945. rasformirani, uostalom kao i mnogi drugi klubovi u Jugoslaviji uključujući beogradske BSK i Jugoslaviju.¹⁰ Ipak, za razliku od navedenih klubova, BSK uz naklonost vlasti nakon kratke promjene imena u Metalac 1950. vraća svoje izvorno ime, što u slučaju HAŠKA nije bilo dozvoljeno. HAŠK kao klub u potpunosti nestaje, a kao njegov nasljednik osniva se Nogometni klub Dinamo. Novonastali Fiskulturni odbor Jugoslavije naglasio je da treba isključiti nepoželjne pojedince koji su pokušavali ponovno oživjeti reakcionarne organizacije i prakse: „Ni u jednom, novoosnovanom fiskulturnom društvu, neće naći mesta oni predstavnici sporta, koji su pod okupacijom uprljali čast.“¹¹ Novoosnovani Nogometni savez Jugoslavije objedinjavao je Nogometni savez Hrvatske, Nogometnu zvezu Slovenije, Fudbalski savez Bosne i Hercegovine, Fudbalski sojuz na Makedonija, Fudbalski savez Crne Gore i Fudbalski savez Srbije s Pokrajinskim fudbalskim odborom Vojvodine i Oblasnim fudbalskim odborom Kosova i Metohije.¹² Oni koji su bili upleteni u protudržavno djelovanje u ratnom razdoblju bili su zatvoreni ili ubijeni, prema nogometašima se ipak vidi određena doza popuštanja. Mnogi igrači koji su besramno nastupali za klubove okupatora i kvislinških država unutar Jugoslavije ipak nastavljaju svoje karijere, a njihovu ratnu prošlost gotovo nitko više ne spominje. Najpoznatiji primjer je svakako Stjepan Bobek, legenda beogradskog Partizana, koji je u ratnom razdoblju nastupao za HAŠK, a u mlađim uzrastima nastupao je i za Ustašku mladež na revijalnim utakmicama odigranim u Italiji.¹³

Iako se u ratnim godinama Hajduk iz Splita promovirao u prvi klub nove Jugoslavije, odbijanje rukovodstva Hajduka da klub presele u Beograd očito je zasmetalo tadašnju vlast. Iako su se svi u Splitu nadali kako će Hajduk biti taj koji će

¹⁰ Vrcan, Srdjan, *Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2003., 127.

¹¹ Mills, 75.

¹² Kovačić, Davor, Politički i društveno važni problemi i teškoće jugoslavenskoga nogometa 60-ih i početkom 70-ih godina XX. stoljeća, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 50 No. 3, 2018., 74.

¹³ Mills, 77.

predstavljati Jugoslaviju na turneji u SSSR-u, što je u to vrijeme bila najveća moguća čast, vlasti iz Beograda osnivaju novi klub Sportsko društvo Jugoslavenske armije, odnosno Partizan.¹⁴ Partizan 1946. odlazi u Moskvu. Zanemareni Hajduk morao se zadovoljiti skromnijim odlascima u Albaniju, Čehoslovačku i Bugarsku.¹⁵

Prvo službeno prvenstvo sastavljeno je od nogometnih klubova uglavnom složenih po političkom ključu. Prva savezna liga godine 1946/1947. broji sljedeće klubove: Hajduk Split, Dinamo Zagreb, Lokomotiva Zagreb, Crvena zvezda Beograd, Železničar/14. oktobar Niš, Metalac Beograd, Željezničar Sarajevo, Pobjeda Skopje, Budućnost Titograd, Nafta Donja Lendava, Spartak Subotica, Partizan Beograd, Kvarner Rijeka i, s obzirom na otvoreno granično pitanje, Ponziana Trst. Sustav natjecanja zamišljen je u obliku tri savezne lige, ispod kojih se nalazi šest republičkih liga u kojima prvaci ostvaruju pravo natjecanja u saveznoj ligi.

Od samog starta „velika četvorka“ krenula je s uspjesima. Partizan je osvojio prvu jugoslavensku nogometnu ligu 1947. i 1949., Dinamo 1948., Hajduk 1950., a što se tiče Crvene zvezde, ona će se u narednim godinama profilirati u stalnog pretendenta na titulu. Kao i u međuraću, nogometaši su 1950-ih i u većem dijelu 1960-ih bili amateri, no profesionalizam je bio javna tajna, „očito ali porican“.¹⁶ Razvojem države i pojavom potrošačkog društva, Jugoslaveni mijenjaju svoje do tad uvriježene navike.

Legalizacija profesionalnoga angažiranja nogometaša i plaćanje preko plaća i ugovora događali su se tijekom šezdesetih godina, koje su zapravo razdoblje transformacije jugoslavenskoga nogometa iz amaterskoga u profesionalni.¹⁷ Do tada nogometni klubovi nisu imali značajnije financijske prihode. U želji za napretkom, boljim uvjetima i boljim igračima klubovi počinju tražiti novac na razne načine, ponajviše od lokalnih zajednica. Takvi načini stjecanja financijskih sredstava povlačili su za sobom i prikrivanje prihoda te stvaranje „crnih fondova“ i plaćanje nogometašima mimo postojećih propisa.¹⁸ Naime, sve do sredine šezdesetih svako davanje novčanih sredstava za prelazak nogometaša iz kluba u klub bilo je zabranjeno, a kršenje te zabrane bilo je izvor afera i razotkrivanja „crnih fondova“ iz

¹⁴ Mills, 81.

¹⁵ Mills, 81.

¹⁶ Mills, 123.

¹⁷ Kovačić, Davor, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, 542.

¹⁸ Isto.

kojih su plaćani igrači.¹⁹ Pojava profesionalizma u nogometu sa sobom dovodi tamniju stranu sporta. Transferi igrača, afere i namještanje utakmica počinju se pojavljivati sve češće. Iako su državni vrh i rukovodstvo Nogometnog saveza Jugoslavije upoznati sa stanjem u jugoslavenskom nogometu, problemi se zataškavaju i u većini slučajeva ignoriraju. Najveća kaznena mjera koja se mogla dogoditi dužnosnicima u nogometnim klubovima, što se rijetko događalo, bila je mjera privremenoga prestanka obavljanja sportskih funkcija.²⁰

1.3. Reprezentacija

Prvo veliko natjecanje na kojem je sudjelovala ekipa Jugoslavije, bilo je prvo svjetsko prvenstvo održano u Urugvaju. Za reprezentaciju često nisu igrali najkvalitetniji igrači, što se može zahvaliti stalnim trzavicama uglavnom između Srba i Hrvata. Previranja su potrajala sve do rata. Ubrzo su ratna zbivanja prekinula igranje nogometa na svim razinama pa tako i u reprezentativnom obliku. Kvislinška vlast NDH trudila se steći legitimnost pred većim silama. Jedan od načina bio je i kroz nogomet. Reprezentacija NDH za vrijeme rata odigrala je velik broj utakmica. Okosnica ekipe bili su igrači HAŠK-a i Concordije koji su nakon rata imali velikih problema s novom vlašću.

Nakon rata ideja partije o amaterizaciji sporta sve do 1950-ih kočila je ostvarivanje značajnijih rezultata reprezentacije Jugoslavije. Polako nogomet preuzima primat među ostalim sportovima što određen broj partijskih dužnosnika oštro osuđuje. U tom razdoblju nogometna reprezentacija Jugoslavije je u nizu osvojila četiri olimpijske medalje: srebrnu 1948. u Londonu i 1952. u Helsinkiju s nogometnim „asovima“ poput Vladimira Beare, Branka Stankovića, Tomislava Crnkovića, Zlatka Čajkovskog, Ivica Horvata, Vujadina Boškova i drugih.²¹

Od većih uspjeha Jugoslavenske nogometne reprezentacije treba spomenuti dvije srebrne medalje na europskim prvenstvima u Francuskoj 1960. i Italiji 1968.,

¹⁹ Isto.

²⁰ Kovačić, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, 543.

²¹ Kovačić, *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, 175.

kao i jednu zlatnu medalju (Rim 1960.), tri srebrene medalje (Melbourne 1956., Helsinki 1952., London 1948.) te jednu brončanu medalju (Los Angeles 1984.) ostvarene na olimpijskim igrama.

Europsko prvenstvo u Švedskoj odigrano je 1992. godine. Bilo je zadnje na kojem je trebala nastupiti Jugoslavija. Reprezentacija Jugoslavije koja je uvjerljivo prva okončala ciklus kvalifikacija u svojoj je ekipi imala veliki potencijal. Igrači koji su se nekoliko godina ranije okitili zlatom na svjetskom juniorskom prvenstvu u Čileu, činili su okosnicu reprezentacije kojoj je predviđen veliki uspjeh. Jugoslavenska reprezentacija već je otputovala u Švedsku kada je zbog izbijanja rata UN-ova rezolucija zabranila sudjelovanje Jugoslavije na prvenstvu. Igrači svih nacionalnosti teško su podnijeli ovu odluku, a utakmica protiv Farskih Otoka ostat će zapamćena kao posljednja utakmica Jugoslavije, kompletne sa svim svojim republikama.

1.4. Velika četvorka

„Velike četvorka“ bio je kolokvijalni naziv za najjače nogometne klubove u Jugoslaviji. U tu četvorku spadali su Crvena zvezda, Hajduk, Dinamo i Partizan. Takav epitet navedeni klubovi zaslužili su tradicijom, kvalitetom i velikim međusobnim rivalitetom. Dvoboji ovih klubova uvijek su za sobom nosili veliki interes zaljubljenika u nogomet. Uz nekoliko iznimaka klubovi „velike četvorke“ gotovo su svake godine bili u borbi za osvajanje državnog prvenstva i Kupa maršala Tita. Crvena zvezda i Partizan klubovi su iz Srbije, iz Beograda. Stadioni ovih dvaju klubova udaljeni su manje od jednog kilometra. Hajduk i Dinamo dva su vodeća kluba iz Hrvatske, iz Splita i Zgareba. Iako su iz iste republike, često su različitih pogleda kako na nogometnu igru tako i na geopolitička pitanja.

Svi klubovi „velike četvorke“ osim Hajduka osnovani su u poratnom razdoblju. Vlasti su znale koliku važnost nogomet predstavlja u javnosti stoga su odmah nakon rata započele osnivanje novih nogometnih klubova. Klubovi „velike četvorke“ obilježeni su političkim motivima. Partizan je trebao djelovati kao klub JNA s raznorodnom etničkom pripadnošću igrača i drugim elementima naglašenom jugoslavenskom orijentacijom. Crvena zvezda, koju je kontroliralo političko

rukovodstvo te republike, predstavljala je srbijanski i beogradski nacionalni nabo. Dinamu, najviše vođenom od čelnih političara Zagreba, bila je namijenjena uloga najvećega kluba Zagreba i kontinentalne Hrvatske. Hajduk je zamišljen kao klub nogometno i sportski, a svakako i politički, tada veoma snažne Dalmacije, ali i partizanske tradicije, koji je slično Partizanu trebao najviše promicati jugoslavenstvo.²² Tijekom rata Hajduk je bio vodeći jugoslavenski klub, klub koji je predstavljao snagu, otpor i davao motivaciju partizanskim borcima diljem zemlje. Nakon rata nastaje Partizan, koji preuzima primat i postaje omiljeni klub jugoslavenskog državnog vrha. Prema navodnim izvorima omiljeni klub i samog Tita osobno, iako je Tito uvijek vješto izbjegavao odgovor na pitanje koji mu je najdraži nogometni klub. Dinamo i Zvezda bili su klubovi s izraženom nacionalnom crtom, tako da su uspjesi obaju klubova došli u nešto kasnijim razdobljima.

Hajduk je službeno osnovan 13. veljače 1911. odobrenjem Carskog namjesništva u Zadru, a na inicijativu četvorice Splitsana, praških studenata, Fabijana Kaliterne, Vjekoslava Ivaniševića, Lucijana Stelle i Ivana Šakića, uz pomoć Vladimira Šore i profesora Josipa Barača koji je ujedno i tvorac imena. Mladi studenti nezadovoljni statusom Hrvatske i Dalmacije unutar dvojne monarhije osnovali su klub s odmetničkim nazivom koji je trebao predstavljati simbol otpora državnoj politici. Najstariji klub među „velikom četvorkom“ svoju dugogodišnju tradiciju zadržao je kroz oba rata ne mijenjajući svoj naziv. Za to su ponajviše zaslužni tadašnji igrači koji su se u Drugom svjetskom ratu u velikom broju pridružili Narodnooslobodilačkom pokretu.

U razdoblju između dva rata Hajduk je dva puta bio prvak Jugoslavije. Tijekom rata talijanska se fašistička vlast uporno trudila zadržati Hajduk. Talijanski fašisti su ispočetka podilazili klubu obećavajući mu mnoge privilegije i nastupanje u talijanskoj prvoj ligi. Nakon što Hajduk odbija takve zahtjeve, dolazi do raznih oblika ucjenjivanja, a kasnije i zakona koji dovode Hajduk u nepovoljnu situaciju. U svijetlu svega toga Hajduk je privremeno rasformiran. Nakon raspuštanja kluba mnogi Hajdukovi igrači i članovi uprave uključili su se priključiti Narodnooslobodilačkom pokretu koji je iz dana u dan postajao sve masovniji u okupiranom Splitu.²³ Početkom travnja 1944. jača inicijativa za obnovom djelovanja Hajduka koji je prestao djelovati

²² Mills, 130.

²³ Cukrov, M. (2009) *Šezdeset pet godina obnove Hajduka na otoku Visu*, Kulturna baština, No. 35, str. 24

u lipnju 1941. godine.²⁴ Zamisao o obnovi prisutna je od jeseni 1943. godine među igračima koji su se nalazili u partizanskim postrojbama na području Livna u Bosni i Hercegovini.²⁵ Hajduk iste godine, po kapitulaciji Italije kao ustaške saveznice, dobiva poziv povjerenika za sport Nezavisne Države Hrvatske za nastup u Hrvatskom državnom natjecanju. Iako je postojala mogućnost da Hajduk nastupi u ligi NDH, dotadašnje Pavelićevo vanjskopolitičko dodvoravanje Italiji to je onemogućilo. Zbog Rimskih ugovora prema kojima je Split postao talijanski grad, rukovodstvo Hajduka osjećalo se izdano, tako da je taj poziv ubrzo odbijen. Najveće priznanje i čast koje je klub do tad ostvario dolazi upravo za vrijeme trajanja rata. Nakon kapitulacije Italije i oslobođenja otoka Visa, Hajduk ponovno okuplja nogometnu ekipu. Ideja je bila da Hajduk sa Visa ode na međunarodnu turneju kako bi predstavio „Slobodnu Jugoslaviju“ i kako bi se natjecao protiv ostalih ekipa saveznika. U to vrijeme, nastupajući kao svojevrsna reprezentacija Jugoslavije, Hajduk podiže moral sudionicima NOB-a i već tada uživa velike simpatije stanovnika diljem Jugoslavije, ne samo na području Dalmacije i Hrvatske.

Po završetku rata vlasti nisu skrivale oduševljenje Hajdukom. Ubrzo u Split dolazi poziv za preseljenje u Beograd, što tadašnje vodstvo kluba odbija. Takav razvoj situacije nije se svidio čelnim strukturama u Beogradu koje ubrzo osnivaju nogometni klub Partizan te on u nadolazećim godinama postaje njihov omiljeni klub.

U nadolazećem razdoblju Hajduk se promiče u jedan od najuspješnijih klubova Jugoslavije. Uz dvije titule iz međuratnog vremena, do raspada Jugoslavije pridodao je još sedam naslova prvaka te devet titula Kupa maršala Tita. U europskim natjecanjima, iako bez većih trofeja, svakako treba izdvojiti polufinale Kupa pobjednika kupova 1972/73. i polufinale Kup UEFA 1983/84. godine.

Kao i većina klubova – izuzev starijih Hajduka, Veleža iz Mostara, Radničkog iz Beograda, Slobode iz Užica i nekolicine drugih kojima je čast ostala neukaljana za vrijeme rata – Crvena zvezda je klub koji nastaje u poratnom razdoblju. Zvezda je osnovana u ožujku 1945. u oslobođenom Beogradu. Baš poput Dinama, Zvezda je osnovana kao klub iz sfere obavještajaca po uzoru na sovjetske klubove kao što su Dinamo Moskva, Dinamo Bukurešt i drugi. Iako se isprva smatrao „policijskim“ klubom, Crvena zvezda je postala miljenica široke javnosti u Srbiji. Potpuni zaokret

²⁴ Radić, Lj. (2019) „Hajdukovi“ brodovi u drugom svjetskom ratu, Kulturna baština, No. 45, str. 288.

²⁵ Isto.

koji je nastao po uspostavi komunističke vlasti nije bio po volji svim Beograđanima. Vojska osniva FK Partizan koji oko sebe okuplja uglavnom ljude iz političkog i vojnog vrha. Ostali su se ubrzo priklonili Zvezdi. Razlozi se mogu pronaći i u romantiziranju predratnog razdoblja koj se počelo povezivati sa Zvezdom, ponajviše zbog toga što je klub do izgradnje vlastitog stadiona domaće utakmice igrao na nekadašnjem stadionu Jugoslavije. Epitet srpskog a ne jugoslavenskog kluba okupio je oko kluba veliku većinu beogradskog stanovništva. Učenici, studenti i svi oni u kojima je partija budila osjećaj buntovnosti priklanjali su se Zvezdi.²⁶ Srbi koji su živjeli u drugim republikama također su mahom podržavali Zvezdu, pa je iz tog razloga ona i na gostujućim utakmicama imala velik broj pristaša. Crvena zvezda se prometnula u najuspješniji jugoslavenski klub svih vremena. To potvrđuje 19 titula prvaka Jugoslavije, osvojenih 12 Kupova maršala Tita, 2 Mitrokupa, 1 internacionalni kup i titula osvajača UEFA kupa prvaka.

Zagrebački Dinamo je utemeljen u lipnju 1945. inicijativom istoimenoga Fiskulturnog društva, a u upravi su, slično kao i Crvenoj zvezdi, pored političkih bili prisutni visoki operativci policijskih i obavještajnih struktura.²⁷ Iako je zamišljen kao klub radnika iz Zagreba, ubrzo je prirastao srcu svim Zagrepčanima pa tako i starim „purgerima“ koji su ga smatrali nasljednikom HAŠK-a Građanskog iz međuratnog razdoblja. Unatoč komunističkoj teškoj ruci, novoosnovani Dinamo bio je izravno povezan sa svojim (ne pretjerano) okaljanim prethodnikom: „Nije sve u imenu. Tradicija je ostala. I to velika i slavna.“²⁸ Novi klub nosio je plavu boju Građanskoga, u njemu su djelovali mnogi od njegovih nekadašnjih igrača, a tisuće navijača Građanskoga „preko noći“ su počele navijati za Dinamo.²⁹ Kroz naredna desetljeća Dinamo će se prometnuti u klub sa predznakom „hrvatski“, koji će oko sebe okupljati velik broj simpatizera iz Hrvatske i iseljništva. Crpeći talente većinom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, Dinamo je nastavio stazom Građanskoga i odmah, zajedno s Hajdukom te Crvenom zvezdom i Partizanom, postao članom „velike četvorke“.³⁰ Dinamo nije dugo čekao na prvi trofej, pripalo mu je već drugo klupsko nogometno prvenstvo Jugoslavije. Pedesete su bili obilježene s nekoliko titula prvaka i jugoslavenskog kupa, dok su šezdesete bile obilježene uspjesima na međunarodnoj

²⁶ Žagar, 23.

²⁷ Isto.

²⁸ Mills, 145.

²⁹ Isto.

³⁰ <https://gnkdinamo.hr/hr/Klub/Povijest>

sceni. Prvo je 1961. dosegnuo polufinale Kupa kupova, potom dvije godine kasnije finale Kupa velesajamskih gradova (danas Kup UEFA) da bi taj prestižni trofej osvojio 1967. svladavši u finalu tada moćni Leeds United.³¹ Može se potvrditi kako su šezdesete najuspješnije godine Dinamove povijesti. Dva finala kupa i dvije titule viceprvaka bez ijednog osvojenog trofeja označile su sljedeće desetljeće kao jedno od rezultatski najtežih u Dinamovoj povijesti. Klub se nalazi u nezavidnoj situaciji sve do dolaska trenera Miroslava Ćire Blaževića, neupitne jugoslavenske i hrvatske legende, s kojim Dinamo osvaja titulu prvaka Jugoslavije 1981./82. te kup 1983. godine.

Osnivanje Partizana kao vojnoga, svejugoslavenskoga kluba zbililo se tek nakon što je vodstvo Hajduka, jedinoga od velikih nogometnih kolektiva koji je tada nastavio djelovati pod istim imenom, odbilo ponudu vlasti, navodno i osobno Tita, izloženu preko nekih generala, da se premjesti u Beograd i djeluje kao vojni klub.³² Partizan je osnovan 4. listopada 1945. u Beogradu. Osniva ga tadašnja politička elita pod nazivom Jugoslavensko sportsko društvo Partizan. Osnivači su vojni časnici Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović – Tempo, Otmar Kreačić – Kultura, Vlada Mađarić, Ratko Pejić, Vujica Gajinović, Ratko Vujović – Čoče, Koča Popović, Mijalko Todorović – Plavi i Pavle Jovičević. Klub iza sebe ima osvojenih ukupno 46 trofeja, uključujući 27 nacionalnih prvenstava, 16 nacionalnih kupova, 1 nacionalni superkup, 1 Mitropa kup i 1 Uhren kup. Mnogobrojne titule ali i ugled koji je uživao smješta klub u sam vrh jugoslavenskog nogometa. Uz Zvezdu, Dinamo i Hajduk bio je najtrofejniji klub. Kao jedan od klubova „velike četvorke“, Partizan je popraćen velikim brojem pristalica poznatijih pod imenom Grobari. Partizan je iste godine po svom osnutku osvojio prvo klupsko nogometno natjecanje u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. Iako je tada domaće utakmice odigravao na stadionu nekadašnjeg BSK-a, to ga nije spriječilo da a pet bodova prednosti ispred zagrebačkog Dinama završi na prvom mjestu prvenstva. Od osnutka klub ima epitet vojnog kluba, njegovi osnivači bili su u samom vrhu tadašnje JNA stoga ne čudi kako je klub kasnije i ime svog stadiona nadjenulo baš prema vojsci nastaloj nakon Drugog svjetskog rata. Klub je nastao po uzoru na vojne klubove u SSSR-u. Nedugo nakon svog osnutka iskorištavali su svoj položaj vojnog kluba kako bi u nekim slučajevima i prisilno dovodili igrače koji bivaju unovačeni u Jugoslavensku narodnu armiju. Stjepan Bobek bio je jedan od onih

³¹ Isto.

³² Mills, 130.

kojima je prelazak u Partizan bio jedina opcija. Greške i zablude iz mladosti ubrzo su zaboravljene nakon dolaska u Beograd. Poratno razdoblje bilo je uz šezdesete najuspješnije razdoblje u povijesti kluba. Ekipu Partizana nerijetko su činili igrači iz svih jugoslavenskih republika. Rivali su im često zamjerali što svoje igrače putem vojske novače u klub. Od 1958. na čelu kluba u ulozi predsjednika djeluje Franjo Tuđman. Za vrijeme njegova stolovanja Partizan preuzima crnobijela klupska obilježja. Za trajanje Tuđmanova mandata, Partizan stasa u ekipu koja je obilježila šezdesete godine u jugoslavenskom nogometu.

2. NACIONALIZAM

2.1. Višenacionalna zajednica

Zagrebački visokotiražni i ugledni tjednik Danas 1988. je na sljedeći način predstavio nacionalnu strukturu te političku i društvenu složenost Jugoslavije.³³ Prvog prosinca 1918. stvorena je nova država od starih naroda. Iako su u imenu nove države navedena tri naroda – Srbi, Hrvati i Slovenci – jugoslavenska unitaristička ideja ih je reducirala na jedan troimeni narod i na toj ideološkoj podlozi je izgrađeno i državno uređenje. Izvan svake sumnje je stajala povijesna činjenica da su se davno prije stvaranja zajedničke države formirale srpska, hrvatska i slovenska nacija, prema nekim povjesničarima bio je dovršen i proces formiranja makedonske nacije, na djelu je bio i proces nastajanja muslimanske (bošnjačke). Crnogorski narod, povijesno i kulturno blizak srpskom narodu, ušao je u zajedničku državu s relativno dužom državnom tradicijom. Uzimajući u obzir i ostalo stanovništvo čije porijeklo nije bilo slavensko jasno se stvara slika koliko je nacionalno pitanje bilo važno za opstojnost Jugoslavije. Ako tome dodamo etničku izmiješanost, vjerske podjele, političke i kulturne razlike jedva da bi se mogla naći složenija država. Višenacionalni sastav tražio je federativno državno uređenje kao apsolutnu pretpostavku za stvaranje zdrave, prosperitetne i za život sposobne političke zajednice. Umjesto federativnog nametnuto je unitarističko centralističko državno uređenje.

Međunacionalni odnosi među socijalističkim republikama od stvaranja države bili su zamršeni. Problemi koji su postojali za vrijeme kraljevine eskalirali su u Drugom svjetskom ratu. Uspostavom NDH te djelovanjem četničkog i ustaškog pokreta počinjeni su brojni zločini čiji su primarni motivi bili nacionalna mržnja i netrpeljivost. Komunistički se režim nakon rata obračunao s velikim dijelom ljudi za koje se smatralo da su na bilo koji način potpomagali ili sudjelovali u tim procesima. Na sjednicama KPJ dolazi se do zaključka kako stabilno gospodarstvo i ujednačen razvoj svih socijalističkih republika i pokrajina mogu popraviti cjelokupnu situaciju u državi, pa tako i nacionalističke ispade. „Međutim, unatoč željama takva ogromna

³³ „Iskušenja prve Jugoslavije“, Danas, 6.12.1988., 11.

ambicija mogla je biti rezultat samo dugotrajnog procesa. Među potezima koji su mogli dati brze rezultate bile su zabrane. [...] Takav restriktivni pristup u suzbijanju međunacionalnih sporova urodio je i potiskivanjem gotovo svih javnih iskazivanja nacionalne pripadnosti, osim u statističke svrhe, što je dugoročno urodilo jakim frustracijama. One su bile najjače upravo na područjima s miješanim nacionalnim stanovništvom, napose Hrvata i Srba, gdje se takva politika najrestriktivnije i provodila.³⁴

Unatoč krajnjim naporima vlasti da suzbiju pojavu nacionalističkih težnji, one su uvijek u nekoj mjeri bile aktivne. Komunisti su zamrznuli političku scenu, a s njome privremeno i otrovne pred komunističke nacionalizme.³⁵ Titova Jugoslavija bazirala se na pretpostavci da se zajedništvo najlakše može ostvariti ako svaka nacija žrtvuje ponešto od svog povijesnog identiteta i političkog suvereniteta.³⁶ Jugoslavija je testirala gotovo sve oblike državnog uređenja, od apsolutističkog državno-centralističkog i unitarističkog preko revolucionarnog ratnog federalizma, zatim centraliziranog federalizma od svršetka rata do sredine šezdesetih, razvijenog federalizma s elementima konfederalizma od 1974. nadalje.³⁷ Za vrijeme veće represije državnog aparata nacionalni osjećaji bili su itekako prisutni iako u velikoj mjeri potiskivani zbog straha od progona. Takvo nakupljeno nezadovoljstvo eskaliralo bi u kriznim godinama pogotovo nakon slabljenja političke moći Aleksandra Rankovića i smrti Josipa Broza.

U Jugoslaviji je 1991. živjelo oko 23,2 milijuna stanovnika.³⁸ Niti jedan narod nije bio u većini – na razini države svaki se narod mogao smatrati manjinom, iako je u pojedinoj republici ili lokalno činio većinu.³⁹ Komunistička vlast bila je svjesna kako će se nacionalni identitet naroda, pogotovo Slovenaca, Hrvata i Srba, uspjeti očuvati unatoč želji vlasti za homogenizacijom. To je bilo prihvatljivo sve dok se njihov nacionalni identitet nije iskazivao kao nacionalizam, separatizam ili kroz šovinističke izjave.⁴⁰ Kroz popise stanovništva može se uvidjeti kako su se stanovnici Jugoslavije uvijek većinski izjašnjavali kao pripadnici jednog od naroda više nego kao

³⁴ Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 249.

³⁵ Banac, Ivo, *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Durieux, Zagreb, 2001., 115.

³⁶ "Nagodba, razlaz ili rat", *Danas*, 10.7.1990., 7.

³⁷ „Iskušenja prve Jugoslavije“, *Danas*, 6.12.1988., 12.

³⁸ Nielsen, Christian Axboe, *Nismo mogli vjerovati...*, Srednja Europa, Zagreb, 2021., 39.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Nielsen, 40.

Jugoslaveni, iako se tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina taj broj povećao. Činjenica da se većina građana Jugoslavije izjašnjava nacionalno, a ne kao Jugoslaveni, ne znači da nije postojala ljubav prema Jugoslaviji.⁴¹ Ljudi su se osjećali sigurno. Ako bi se usporedio život stanovnika zemalja Istočnog bloka s jugoslavenskim, kvaliteta je bila nemjerljiva. Postojala je, dakle, jedna vrsta jugoslavenskog identiteta koji je bio poveznica preko granica etniciteta.⁴² Iluzorno je tvrditi da nacionalno pitanje nije bilo bitno među stanovnicima Jugoslavije, no ono bi se ostavljalo po strani kako bi došlo do ostvarenja zajedničkih ciljeva. Vrlo je moguće da djeca nisu pridavala naročitu pažnju nacionalnom identitetu svojih prijatelja.⁴³ No čim su ta ista djeca postala punoljetna, počela su se kretati u državi u kojoj je nacionalni identitet bio važna odrednica, također i u očuvanju ideje bratstva i jedinstva.⁴⁴ Postojao je i takozvani ključ, koji je trebao osigurati proporcionalnu i pravičnu nacionalnu zastupljenost u javnim i državnim službama pa tako i u policiji i vojsci.⁴⁵ Politička argumentacija takve prakse bila je da nacionalni ključ daje jamstvo da će se u nacionalno mješovitim sredinama osigurati ravnopravnost naroda i narodnosti.⁴⁶ Prema vodstvu SR Hrvatske zastupljenost Hrvata unutar policije i vojske nije bila na zadovoljavajućoj razini. Posebno su se kritike odnosile na područje same Hrvatske. Na pokušaje da se uravnoteži nacionalna struktura policije, mnogi Srbi odgovorili su optužbama da se provodi prebrojavanje, koje vodi prema ugrožavanju i izbacivanju s posla.⁴⁷ U tome je veliku ulogu odigrao srbijanski tisak.⁴⁸

Pitanje nacionalne ravnopravnosti bilo je u Hrvatskoj postavljeno kao jedna od najvažnijih tema.⁴⁹ Ocjenjivalo se da se ograničava hrvatska kulturna samobitnost, da se poseže za njezinom kulturnom baštinom, a da drugi narodi imaju više mogućnosti iskazivati svoju nacionalnu individualnost.⁵⁰ Tu se uglavnom mislilo na Srbe koji su težili ostvarivanju nacionalne dominacije nad drugim narodima SFRJ. O tome su pisali intelektualci poput Dubravka Jelčića, Franje Tuđmana i Ivana Babića,

⁴¹ Isto.

⁴² Nielsen, 42.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ „Napukli nacionalni ključ“, *Danas*, 2.2.1988., 15.

⁴⁷ Radelić, 392.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Radelić, 391.

⁵⁰ Isto.

koji su nastupali mimo partijskih foruma.⁵¹ Nacionalizam je postao najčešća optužba u političkom životu.⁵² Doduše, on se redovito pronalazi kod susjeda, a rjeđe u vlastitom dvorištu.⁵³ Tako se dobiva dojam da je nacionalist uvijek onaj drugi.⁵⁴ Zaboravlja se da je nacionalizam pojava koja živi s nama i među nama, spremna da se odmah jasnije očituje ako joj političke prilike pogoduju.⁵⁵ Po sudu znalaca, do provale nacionalizma u socijalizmu dolazi zbog opće krize statističkog, državnog socijalizma u kome birokratizirani centri moći koriste nacionalno kao oslonac kojim se održavaju na vlasti.⁵⁶

2.2. Prijepori u međurepubličkim odnosima

Nakon pada Aleksandra Rankovića 1966. dolazi do popuštanja pritiska režima i liberalizacije koja će omogućiti otvaranje do tada zabranjenih pitanja.⁵⁷ U prvi plan je došlo pitanje međunacionalne ravnopravnosti, koja se u Hrvatskoj najprije očitovala preko pitanja jezične ravnopravnosti.⁵⁸ Početkom sedamdesetih Jugoslavija se nalazi na prekretnici. Nakon Brijunskog plenuma 1966. došlo je do pokušaja preobrazbe zemlje iz centralizirane u demokratsku federaciju njezinih saveznih republika.⁵⁹

Na čelo CK SKH 1968. dolazi Savka Dabčević-Kučar koja se ubrzo promiče kao predvodnica reformista odnosno liberalne struje koja zahvaća politički vrh SR Hrvatske. Pokret je u osnovi bio nacionalni i liberalno-demokratski.⁶⁰ Nacionalnu dimenziju pokreta obilježilo je slobodno isticanje hrvatstva, prvi put nakon Drugog svjetskog rata, i traženje veće samostalnosti Hrvatske u Jugoslaviji (decentralizacija).⁶¹ Takav način odskakanja od uobičajenih obrazaca ponašanja utemeljenih od strane Saveza komunista nije ostao nezamijećen. U prosincu 1971.

⁵¹ Radelić, 391.

⁵² „Psihologija nacionalizma“, *Danas*, 15.11.1988., 12.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ „Svi naši nacionalizmi“, *Danas*, 6.9.1988., 8.

⁵⁷ Pauković, Davor, *Usred oluje: Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.*, Srednja Europa, Zagreb, 2018., 22.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Kovačić, 253.

⁶⁰ Pauković, 22.

⁶¹ Isto.

Josip Broz Tito smijenio je hrvatsko političko vodstvo uz obrazloženje da se time suzbija nacionalizam i dezintegracijski procesi, a učvršćuje državno jedinstvo.⁶² Gušenjem hrvatskog nacionalnog pokreta, u prosincu 1971. dolazi do jačanja represivnog karaktera vlasti.⁶³ Unatoč čistki koja je nastupila prema hrvatskim političarima koji su sudjelovali u Hrvatskom proljeću, nastavlja se pritisak i prema unitarističkom uređenju države.

Ni smjena zagrebačke trojke ni ukidanje Matice hrvatske nisu mogli zatamiti hrvatski nacionalizam: to ga je samo gurnulo u ilegalu.⁶⁴ Hrvatski tisak je opet postao, makar do posljednje godine Titove vladavine, razmjerno blag u tako osjetljivim pitanjima kao što su interesi republike i priroda hrvatskog nacionalizma.⁶⁵ Karizmatični i popularni politički vođe smijenjeni su i protjerani iz politike.⁶⁶ Zamijenili su ih mediokritetski, premda pragmatični birokrati, koji nisu bili omiljeni u narodu.⁶⁷ Nakon toga zbog straha ali i svojevrsnog razočaranja Hrvatska dugi niz godina apatično bez prevelikog interesa nastupa na jugoslavenskoj političkoj sceni. To razdoblje naziva se „hrvatska šutnja“.

U drugoj polovici 1970-ih u jugoslavenskom sustavu počele su se javljati zabrinjavajuće pukotine.⁶⁸ Ozbiljnije gospodarske reforme iziskivale su nepopularne poteze koji bi narušili ugled vlasti među stanovnicima. Zadnja krucijalna Titova odluka bilo je donošenje ustava 1974. godine. U tom ustavu izneseni su planovi za budućnost SFRJ. Titova politička „oporuka“ usmjerila je put države sve do njenog raspada.

Tito je iza sebe imao više od sedamdeset godina revolucionarnog djelovanja, šezdeset godina u komunističkom pokretu, četrdeset i tri godine na čelu Saveza komunista, bio je priznat vođa naroda i narodnosti Jugoslavije i doživotni predsjednik države te je igrao odlučujuću ulogu u svim povijesnim događajima i socijalnim transformacijama svoga vremena.⁶⁹ Kult ličnosti koji je godinama građen izjednačio je Tita s državom. Izvan državnih granica rijetko tko na spomen Jugoslavije ne bi

⁶² Pauković, 23.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Ramet, Sabrina Petra, *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918.-2005.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 392.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Nielsen, 31.

⁶⁹ Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita*, Globus, Zagreb, 1986., 16.

izustio pridjev Titova uz nju. Ogroman utjecaj koji je ostvario za vrijeme svog života kod većine stanovništva izazivao je određenu dozu strahopoštovanja koja se prenosila s generacije na generaciju. Tito je još za svoga života bio svjestan kako vodstvo zemlje nakon svoje smrti neće moći naslijediti jedna osoba kao pojedinac. Zbog toga je na vrijeme želio stvoriti mehanizam koji će u budućnosti spriječiti svemoć jednog čovjeka.⁷⁰ U tom trenutku u Jugoslaviji ne postoji osoba koja bi se u bilo kojem pogledu mogla usporediti s Titom. Aleksandra Rankovića su mnogi vidjeli kao jedinog pravog nasljednika, međutim Tito se pobrinuo da on bude eliminiran iz političkog života. Ogroman opseg političkog djelovanja, ali i velika odgovornost Titovog nasljednika, doveli su do toga da Tito odluči kako će nakon njegove smrti Jugoslaviju voditi kolektivno predsjedništvo u kojem će sudjelovati svih šest republika i dvije autonomne pokrajine. Iako se Jugoslavija našla pred teškom krizom još na Jedanaestom kongresu SKJ, održanom u lipnju 1978., mnogi su delegati govorili o Jugoslaviji kao najuspješnijoj državi na svijetu.⁷¹ U praksi ekonomija i gospodarstvo bili su daleko od idealnog. Međutim, prema svemu sudeći, Tito je svjestan da stanje izmiče nadzoru, ali ga je teška bolest spriječila da ponudi nova rješenja.⁷² Nakon njegove smrti uslijedile su godine lutanja. Politička baština koju je ostavio iza sebe pokazuje se kao skup vrlo teških i složenih problema.⁷³ Suprotno prividu o smirivanju međunacionalnih i međurepubličkih odnosa, sukob federalističke i unitarno-centralističke struje i dalje je postojao i predstavljao najteže opterećenje za budućnost države.⁷⁴

Savez komunista dugo je ignorirao činjenicu da je Jugoslavija u političkoj krizi.⁷⁵ Kada je priznao krizu, nije bio spremna odgovoriti na nju jer bi nužne promjene dovele u pitanje njegov dominantan položaj.⁷⁶ Odbađanje oštrih mjera i reformi stavljale su gospodarstvo u sve lošiji položaj. Nedugo nakon smrti Tita počele su se pojavljivati prve trzavice, ponajviše oko smjera kojim država treba nastaviti u budućnosti. U široj javnosti nema većih problema, sve su glasnija nezadovoljstva uglavnom potaknuta krizom koja se postepeno pojačava i kulminira tijekom osamdesetih godina. Još za vrijeme Titova života zemlja nije mogla opstati bez

⁷⁰ Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., 379.

⁷¹ Radelić, 490.

⁷² Isto.

⁷³ Matković, 384.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Marijan, Davor, *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, AGM, Zagreb, 2020., 13.

⁷⁶ Isto.

konstantnog zaduživanja. Nije postojao jasan plan otplate duga koji je sve više rastao. U praksi izvore krize možemo tražiti u više segmenata. Novac pritekao od stranih kreditora ulagao se na pogrešne načine, dobit se nije ostvarivala a dug je godinama sve više rastao. „Dok je 1971. vanjski dug zemlje iznosio samo 1,2 milijarde američkih dolara, do 1981. je zaduženje naraslo na 20,8 milijardi.“⁷⁷ Jugoslavija je trgovala uglavnom slobodno, ali je uvozila puno više nego što je izvozila zbog čega su rasli trgovinski deficit i vanjski dug.⁷⁸ Naftna kriza 1973. koja je obuhvatila cijeli svijet, samo je pridonijela deficitu.⁷⁹ Rezultat svega toga bio je bankrot u kojem se Jugoslavija našla krajem 1970-ih.

Dodatno na sve, na prijelomu iz sedamdesetih u osamdesete preminula su dvojica Titovih najbližih suradnika: Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić.⁸⁰ Kriza se odrazila na stanovništvo na razne načine, ponajviše kroz nestašicu uvoznih proizvoda koji su do tada bili dostupni i u doba blagostanja čekali na policama svoje potrošače. Slatkiši, kava, egzotično voće, deterdžent i ostale namirnice široke uporabe teško su pronalazile put do kupaca. U doba najveće krize na čelu Saveznog izvršnog vijeća je Milka Planinc, koju je enorman vanjski dug primorao na nepopularne metode poput vožnje na bonove vožnje par-nepar. Unutar samog Predsjedništva SFRJ polako se stvaraju klanovi, ne toliko ponukani nacionalizmom koliko priljevom i trošenjem novca iz zajedničke riznice. Jugoslavenska ekonomija je tijekom 1980-ih i dalje pokazivala zabrinjavajuće tendencije.⁸¹ Država je još uvijek, tehnički gledano, bila u bankrotu i bez obzira na zarade gastarbajtera u čvrstoj valuti i prihode od turizma, platna bilanca nije se mogla popraviti.⁸² Stanje je postalo toliko ozbiljno da je u nekim dijelovima zemlje došlo do problema u opskrbi hranom, kućnim artiklima i drugim potrepštinama.⁸³ Komunističke vlasti nerado su govorile o krizi i o slomu jugoslavenske ekonomije. Međutim šira javnost počinje osjećati posljedice nakon velike stope inflacije.

Kriza je izazivala osjećaj nezadovoljstva koji se manifestirao dijametralno suprotnim stajalištima na koji način se treba razvijati država u budućnosti. Situaciji na

⁷⁷ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 28.

⁷⁸ Isto, 31.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita*, 9.

⁸¹ Nielsen, 36.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

Kosovu dugi niz godina ne pristupa se rješenjima koja bi dugoročno osigurala mir. Albanci koji su kroz dugi niz godina postali većinsko stanovništvo na Kosovu zahtijevaju vlastitu republiku. Bujanje albanskog nacionalizma koji za cilj ima osamostaljenje od Jugoslavije postaje veliki problem za Jugoslaviju, a mjere represije dovodile su do kontraefekta. „Nešto se tijekom sedamdesetih i osamdesetih promijenilo: zamišljeni sustav u stvarnosti se suočavao sa zaprekama i ograničenjima, a političke i gospodarske odnose obilježavali su 'društvena apatija i inercija', 'degradacija morala', 'društvena kriza' i 'opće razočaranje'.“⁸⁴

2.3. Od krize do rata

Pogled na budućnost Jugoslavije bio je u potpunosti različit u pojedinim republikama. Hrvatska i Slovenija s jedne strane, a Srbija i Crna Gora s druge strane imali su sasvim drugačija viđenja smjera u kojem Jugoslavija treba ići. Pred sedamnaestu sjednicu Centralnog komiteta SKJ partijsko je rukovodstvo u Hrvatskoj ocijenilo da se teško ekonomsko i socijalno stanje u kojem se našlo jugoslavensko društvo ne može razriješiti parcijalnim ili separatnim programima niti bilo kakvim nacionalnim homogeniziranjima, već jedino na jugoslavenskoj razini prihvaćenim akcijama i inicijativama.⁸⁵ Inzistirajući na demokratizaciji kao jedino prihvatljivom putu za društvo, Centralni komitet SKH je tada kao neprihvatljive odbacio sve metode i opcije koje nude prečice, koje zagovaraju nedemokratske postupke i pod pritiskom prozivki i hajki nastoje iznuditi ustupke.⁸⁶ Međutim, u stvarnosti se događalo upravo suprotno. Kao opće pravilo, može se reći da su sjeverozapadni dijelovi Jugoslavije – osobito Slovenija, Hrvatska i djelomično Vojvodina – bili uglavnom boljestojeći u odnosu na jugoistočne dijelove – Bosnu i Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru te osobito Kosovo i Makedoniju.⁸⁷ Ekonomska kriza samo je pogoršala već postojeću ekonomsku neravnotežu.⁸⁸

⁸⁴ Duda, 24.

⁸⁵ „Poruke izvjesne šutnje“, Danas, 27.12.1988., 9.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Nielsen, 36.

⁸⁸ Isto.

Bez velikog lidera i bez vodstva s vizionarskim i konstruktivnim reformskim planovima, država je bila prepuštena velikoj, ali osrednjoj političkoj klasi, čije su glavne odlike bile oportunistički i nedostatak odgovornosti za velike političke i ekonomske probleme.⁸⁹ U Hrvatskoj tijekom osamdesetih djeluju konzervativni političari. Franjo Tuđman koji će se naknadno prometnuti u neupitnog vođu hrvatskog naroda i dalje djeluje u ilegali. Franjo Tuđman i Vlado Gotovac bile su istaknute figure hrvatske oporbe. Zbog iskazivanja nacionalnih ideja i kritika postojećem režimu obojica su služili zatvorske kazne i djelovanje im je bilo ograničeno. U Srbiji do svog političkog vrhunca dolazi Ivan Stambolić koji je 1986. izabran za predsjednika Predsjedništva CK SK Srbije. U svom političkom usponu pomaže svom prijatelju Slobodanu Miloševiću kojeg postavlja na funkcije koje je on obnašao do unaprjeđenja. Milošević prateći Stambolićeve korake prvo postaje predsjednik Gradskog komiteta SK Srbije u Beogradu, a nakon toga i predsjednik Centralnog komiteta SK Srbije.

Kriza na Kosovu dovela je do bujanja srpskog nacionalizma koju je vješto iskoristio Slobodan Milošević koji preuzima vlast u Srbiji. Vrhunac Miloševićeve antibirokratske revolucije bilo je svrgavanje ionako popustljivih vodstava Kosova, Vojvodine i Crne Gore, što je postigao do 1989. godine.⁹⁰ Istodobno je ukinuo autonomiju Kosova i Vojvodine, preuzeo njihove funkcije u federaciji i od Crne Gore napravio svoju političku koloniju.⁹¹ Taj potez je bio od velike važnosti za budućnost, zbog toga što je Milošević nakon toga imao većinu glasova u Predsjedništvu SFRJ, te je mogao odbijati bilo kakve zahtjeve Hrvata i Slovenaca. Plan i program Miloševića bila je revizija Ustava iz 1974. u kojem je labav sustav konfederativne zajednice htio prestrukturirati u unitarnu državu na čelu sa Srbijom. Na skupu u Gazimestanu, održanom na u lipnju 1989., Milošević je objavio da namjerava reorganizirati Jugoslaviju, ako je potrebno i oružanom silom.⁹²

SKJ se raspao na svom Četrnaestom kongresu, održanom u Beogradu u siječnju 1990., nakon što su slovenska i hrvatska delegacija napustile zasjedanje.⁹³ Na kongresu su delegati iz Srbije i Crne Gore, kojima je potpuno ovladao Milošević i velikosrpski pokret, agresivno, nasilničkim riječima i prijetnjama tražili da se SKJ vrati

⁸⁹ Nielsen, 43.

⁹⁰ Banac, *Raspad Jugoslavije: eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, 121.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto.

⁹³ Radelić, 590.

na staljinistički centralizam iz ratnog i poratnog razdoblja, a delegati Slovenije, pa i Hrvatske, tražili su da se on statutom odredi kao savez samostalnih republičkih partija.⁹⁴

Prema pisanju *Danasa*, Milošević i slovenski lider Milan Kučan, a zatim i Tuđman, modernu su politiku shvatili kao ostvarenje slobode građana koji stoljećima posjeduju narodni individualitet, da krenu samostalnoj državi.⁹⁵ Milošević je to izveo povezivanjem partije, svoje karizmatске uloge i homogenizirane mase, a Kučan inteligentnim ostvarivanjem ciljeva koje je proklamirala opozicija. Tuđman pak svoju političku stranku i sebe proglašava najvjernijim izdankom hrvatskog naroda, izdankom koji svojom snagom brani integritet i suverenitet Hrvatske. Moć Tuđmana je u snažnoj masovnoj stranci koja će uskoro okupljati i dvadeset posto izbornog tijela u Hrvatskoj. U politici sve trojice postoji nešto zajedničko, a to je volja da za rušenjem stari komunizam. Opsesija i Kučana, i Tuđmana, i Miloševića jesu državno jedinstvo, državni suverenitet i državni intervencionizam.⁹⁶ Ono što ih razlikuje nije teško dokučiti: Kučanu je država pravo, Miloševiću organ prisile, a Tuđmanu vjekovna težnja hrvatskog naroda, zaključuje *Danas* na proljeće 1990. godine.⁹⁷

Nakon „šutnje“ hrvatskog vodstva koja je trajala praktično cijelo desetljeće dolazi do velikih promjena. Početkom 1989. počela se okupljati grupa opozicionara kojoj se tih tjedana Franjo Tuđman nametnuo za neformalnog vođu.⁹⁸ Mnogi građani Hrvatske osjećali su da im je Tuđman dao i vratio ponos i vjeru zbiljskom upotrebom hrvatskih simbola, slobodnim govorom o hrvatskom pitanju, pjesmama i riječima gradeći zanesenost, a na tome i oduševljenje.⁹⁹ Ta je grupa u veljači 1990. održala tribinu u Društvu književnika Hrvatske u Zagrebu, na kojoj je objavila inicijativu o pokretanju Hrvatske demokratske zajednice (HDZ).¹⁰⁰ Poslije provedenih višestranačkih izbora 1990. republičke vlasti u Hrvatskoj, Sloveniji a zatim u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, smijenjene su te na njihova mjesta po prvi puta dolaze nekomunističke stranke. U Srbiji i Crnoj Gori u novim izborima komunisti su se održali na vlasti. Tako jedino u te dvije republike u nekadašnjem komunističkom dijelu

⁹⁴ Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza*, Prometej, Zagreb, 2006., 344.

⁹⁵ „Tuđman-Milošević-Kučan“, *Danas*, 27.3.1990., 16.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Goldstein, Ivo, *Kontroverze hrvatske povijesti 20. stoljeća*, Profil, Zagreb, 2019., 240.

⁹⁹ „Tuđman-Milošević-Kučan“, *Danas*, 27.3.1990., 16.

¹⁰⁰ Isto.

Europe nije smijenjena vlast.¹⁰¹ Pobjedu na izborima u Hrvatskoj odnosi Tuđmanov HDZ koji je pobijedio reformirane komuniste na čelu s Ivicom Račanom.

Pobjedom HDZ-a na izborima 1990. srpski nacionalisti dobili su povod za dodatno potpirivanje i ovako nestabilne političke scene u Jugoslaviji. Ustav Republike Hrvatske iz prosinca 1990., prema kojem Srbi postaju nacionalna manjina umjesto do tada konstitutivnog naroda u Hrvatskoj, oštro je odjeknuo u Srbiji. Milošević je u svojim govorima uspoređivao vlast u Hrvatskoj sa zločinačkim režimom Ante Pavelića, zloglasnom NDH. Srbi u Hrvatskoj nisu se osjećali ugodno, strah je bio sveprisutan, zločini iz Drugog svjetskog rata počinjeni od strane ustaškog režima nisu bili zaboravljeni. Milošević se takvim vještim manipulacijama krajem osamdesetih i na početku devedesetih uspio približiti Srbima u Hrvatskoj s kojima je ubrzo počeo surađivati. Cilj je bio stvaranje nacionalno homogene Velike Srbije, sve do najudaljenijih područja sa srpskim stanovništvom.¹⁰² U dosadašnjem režimu sve se teškoće u odnosima Srba i Hrvata „rješavalo“ geslom bratstva i jedinstva, što znači zapravo, guranje pod tepih.¹⁰³ Sad je taj tepih podignut i nastala je erupcija u trenutku kad je trebalo rješavati neka konkretna pitanja, poput npr. nacionalnog sastava u miliciji, definiranja državnosti, jezika... Eksplodirala je nacionalna svijest na objema stranama.¹⁰⁴ Tuđman u zanosu osvojenih izbora također nije pridonio smirivanju tenzija, primjerice izjavama poput: „Mora se znati tko je domaćin, a tko gost“, dozvolio je Srbima u Hrvatskoj da zaštitu potraže od Miloševićeva režima.¹⁰⁵

¹⁰¹ Radelić, 590.

¹⁰² Banac, Ivo, *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001., 32.

¹⁰³ Bilandžić, Dušan, *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske*, AGM, Zagreb, 2001., 58.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., 418.

3. NAVIJAČI

3.1. Okupljanje navijača

Pod pojam navijač spada jedna ili više osoba koja svojom prisutnošću, gestama ili navijanjem potiče pojedinca ili skupinu ljudi za što bolju izvedbu psihofizičke aktivnosti. Nogometni navijači baš poput ostalih supkulturnih skupina imaju svoja specifična obilježja. U načelu nogometne navijače možemo podijeliti u nekoliko skupina. Prema Draženu Laliću to su „navijač-navijač“, „navijač iz trenda“, „navijač-nasilnik“, „navijač politički aktivist“. Navijači su ispočetka zajedno bodrili svoj tim bez jasnih podjela, da bi se kroz određeno vremensko razdoblje počela odvajati „srž“ navijača od običnih gledatelja (navijača). Isprva na stadionima nije bilo jasno definiranih mjesta za obične navijače i „ultrase“, kasnije se ozbiljnije navijače i huligane počelo zbog izgređa odvajati od ostatka publike, ponajviše na sjeverne i južne tribine nogometnih stadiona.

"Nogometni huliganizam", premda u ovoj sintagmi leži jedna jaka, gotovo diskvalificirajuća odrednica kojom se kontrolira ekstremno navijačko ponašanje (okarakterizirano kaznenim djelima i izgređima) i nije tako jasan pojam kako se na prvi pogled čini. Nogometni huligani su svoj razvojni put utemeljili u Engleskoj. Epitet huligana zadobili su navijači koji su svojim divljaštvom ugrožavali sebe i ostale sudionike nogometne utakmice, ne samo na stadionu već i na ulicama, ponajviše Londona i Birminghama. Sukobi s rivalskim skupinama postali su svakodnevnica, a svjetski mediji su o tome nerijetko pisali što je dovelo do širenja takvog oblika ponašanja i na ostale zemlje pa tako i Jugoslaviju. Huligani su postajali sve popularniji i brutalniji u svojim nastupima. Glavni razlog leži u tome što je umiješanost u nogometno nasilje njima iznimno uzbudljivo i pruža im neizmjerni užitek.¹⁰⁶ Osim navijača vlastitog kluba, svi su drugi neprijatelji, ponekad različito gradirani.¹⁰⁷ Kad nema otvorenih sukoba, njih zamjenjuje demonstracija moći: zbijanje u grupe jasne izvanjske identifikacije, bojni poklič koji su to bolji što su više zaglušujući. Prema

¹⁰⁶ Brimson, Dougie, *Tajne nogometnog huliganizma*, Celeber, Zagreb, 2006., 51.

¹⁰⁷ „Povratak ratnika“, *Danas*, 13.12.1988., 70.

Danasu, narodski rečeno protivniku treba utjerati strah u kosti da shvati kako je već i njegova prisutnost provokacija.¹⁰⁸ Duh pripravnosti i pune spremne važno je stalno održavati, zato je izazivanje čarki prijeko potrebno, iako se često mora djelovati u ilegalnim okvirima.¹⁰⁹ Tako osobito u Velikoj Britaniji navijači poprimaju oblike urbane gerile.¹¹⁰ Krajem 1970-ih i početkom 1980-ih huliganizam je u Britaniji bio u punom jeku. Neke od najpoznatijih navijačkih skupina nastale su baš u tom razdoblju. Početkom 1983. mnoge su si huliganske skupine diljem zemlje nadjenule imena, a dobri su primjeri Inter City Firm (West Ham United) i Zulu Army (Birmingham City).¹¹¹ Te su navijačke skupine ubrzo došle na loš glas. Tek je nekoliko tragedija tijekom 1980-ih, poput Bradforda, Heysela i Hillsborougha, uspjelo natjerati huligane na kapitulaciju. Zakon o nogometnim gledateljima 1989., čij e je donošenje pokrenula premijerka Margaret Thatcher, uspio je obuzdati subkulturu skupinu i stati na kraj navijačkom huliganizmu u Velikoj Britaniji.

3.2. Četiri najveće skupine

Navijačke skupine u Jugoslaviji nastajale su većinom tijekom kasnih osamdesetih i početkom devedesetih. Iako su neke održavale kontinuitet i tradiciju navijanja iz ranijeg razdoblja (poput Torcida), ostale su prateći svjetske trendove nastajale u nešto kasnijem razdoblju. Nogomet se prometnuo u najpopularniji sport. Samim time na stadionima se okupljao velik broj ljudi koji se nakon nekog vremena počeo organizirati u male navijačke grupice. Zajednički odlazak na utakmice i bodrenje kluba stvaralo je osjećaj zajedništva i pripadnosti. Iako se ranijih desetljeća isto tako moglo čuti navijanje na stadionima, nije postajala homogenizirana cjelina s jasno izraženim vođama i imenima navijačkih skupina. Ubrzo je navijanje postalo trend, mladi su bili ti koji su bili nositelji novih trendova.

Nogometno navijaštvo u obliku navijačkih plemena je tijekom nekoliko godina postalo uistinu masovna društvena pojava, zapravo taj oblik navijaštva brzo je prešao

¹⁰⁸ Isto.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto.

¹¹¹ Brimson, Dougie, *Huliganski pohod*, Celeber, Zagreb, 2009., 27.

put od malih navijačkih grupica, aktivnih samo u povodu nekih velikih utakmica, u prava navijačka plemena, sastavljena pretežno od mladih.¹¹² Niti jedna društvena manifestacija u tom trenutku nije mogla okupiti veći broj mladih ljudi na jednom mjestu od nogometne utakmice. Glazbeni koncerti i nogometne utakmice postale su mjesta sakupljanja velikog broja mladih ljudi koji su mogli iznijeti svoje stavove i otpustiti „višak“ energije. Nijedna politička, kulturna, vjerska i rekreativna organizacija mladih ne može se usporediti s nogometnim navijaštvom i s navijačkim plemenima – ni po masovnosti, ni po trajnosti, ni po emocionalno pregrijanom angažmanu i aktivizmu, ni po spremnosti da se preuzimaju i teški rizici za vlastiti navijački angažman, te da se za to podnose žrtve.¹¹³ Nogometne utakmice postale su okupljalište mladih.

Ekspanzija navijačkih trendova širila se zemljom. Navijačke skupine nastajale su po uzoru na već postojeće skupine, ali su u Jugoslaviji često uzori bile engleske i talijanske od koji su se kopirale koreografije, način navijanja i obrasci ponašanja. Engleski stil navijanja podrazumijevao je „dlanove“ i „grlo“ kao glavne elemente navijanja. Na utakmicama se navijalo u glas, a na ulicama se tražila nevolja. Česte tuče, krađe i izgredi bili su obilježja engleskog stila navijanja. Takav stil navijanja u Jugoslaviji su prije svih prigrlili Grobari. Drugi način navijanja bio je po uzoru na talijanske navijače. Talijanski ultrasi su navijanje na tribinama doveli do savršenstva. Impozantne koreografije s mnoštvom zastava, balona i transparenta bile su prizori na koje su se navijači diljem svijeta pa tako i jugoslavenski često ugledali. Nogometno navijaštvo, slijedeći trendove europskog navijaštva u posljednjim desetljećima, širilo se u teritorijalnom pogledu, te je od pojave izvorno karakteristične samo za dva ili tri velika grada i dva ili tri velika kluba postalo prisutno u gotovo svim gradovima s ligaškim klubovima.¹¹⁴

Najstarija navijačka skupina u Jugoslaviji nastala je 1950. u Splitu. Torcida, iako joj godina osnutka datira u puno ranijem razdoblju od skupina ostalih konkurenata u ligi, također tek u osamdesetima postaje navijačka skupina u pravom smislu te riječi. Nakon Torcide pojavljuju se velik broj drugih navijačkih skupina: Delije, Grobari, BBB, Red Firm, Horde zla, Manijaci, Red Army, Armada, Kohorta, Lešinari, United Force, Robijaši, Fukare, Green Dragonsi, Komiti, Varvari i dr. Veliki

¹¹² Vrcan, 93.

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Isto.

nogometni klubovi imaju svoje čvrste navijačke grupe čiji identitet, za razliku od sedamdesetih godina, znatno nadilazi vikendaško navijanje na stadionu.¹¹⁵

Od osnutka kluba i odigravanja prvih utakmica Hajduk iz Splita imao je široku bazu simpatizera i prijatelja kluba. Splićani su voljeli doći pogledati svoj klub, u prilog tome govore mnogi zapisi koji svjedoče o broju gledatelja na prijateljskim i službenim utakmicama. Godine 1919. igraju se brojne utakmice s momčadima engleskih ratnih brodova koji su pristizali u splitsku luku. Na jednoj od njih zabilježen je rekord od pet tisuća gledatelja od kojih je 4386 bilo s kupljenom ulaznicom. Za tadašnji Split iznimno velik posjet, a utržak od tih utakmica pomogao je Hajduku u gradnji skromnog drvenog klupskog doma, tzv. barake, i podigne se godinama nakon Prvog svjetskog rata.¹¹⁶ Iako su to bili tek početci bez prave navijačke organizacije, nerijetko su navijači bodrili „bile“ cijelu utakmicu, a znali su se dogoditi i neredi po završetku utakmice. U velikom derbiju 1939. s HAŠK-om neutralni gledatelj nakon prekida utakmice opisuje situaciju: „Mi mirni i objektivni gledatelji nismo znali koji od mnogobrojnih boks mečeva gledamo. Na terenu leže igrači, iznose ih dobrovoljni bolničari. Na stajanju gdje je štab jednog djela Hajdukovih navijača i gdje se vije Hajdukova zastava, nastala je gungula i na stajanju pred tribinama i na samoj tribini, gdje je bila druga polovina splitskih navijača slika je bila ista.“¹¹⁷ Policija čiji broj nije bio mali, izgubila se u intervenciji na tolikim stranama.¹¹⁸

Prvo zabilježeno gostovanje bilo je 1927. u Zagrebu protiv tadašnjeg velikog rivala HAŠK-a dok je izvan granica prvi odlazak bio u Rim, gdje je Hajduk gostovao kod Rome 1936. godine. Iako tada još uvijek bez službenog imena i organizacije, navijači Hajduka u impresivnom broju pohode kako domaće tako i gostujuće utakmice. Točno na polovici dvadesetog stoljeća Hajduk igra svoju najuspješniju sezonu u povijesti ako gledamo uspjehe ostvarene isključivo u domaćem prvenstvu. Iako prvi dio sezone 1950. nastupa isključivo u gostima zbog postavljanja trave na igralištu kraj stare plinare, Hajduk osvaja prvenstvo bez poraza. Deset pobjeda uz osam neriješenih rezultata donijelo je Hajduku prvu titulu u novoj Jugoslaviji.

¹¹⁵ „Slučaj navijačkog jezgra“, Danas, 26.4.1988., 74.

¹¹⁶ <https://hajduk.hr/vijest/povijest-torcide-28-10-1950-rodena-je-najstarija-navijacka-skupina-u-europi-/13237>

¹¹⁷ Mills, 25.

¹¹⁸ Isto.

Povijesno vitalni Split u nekoliko se desetljeća nakon Drugoga svjetskog rata modernizirao i povećao svoje stanovništvo, čak preko mjere.¹¹⁹ Kao rezultat euforije osvajanja prvenstva 1950., ali i sve veće popularizacije nogometa i navijanja, dan prije odigravanja utakmice s Crvenom zvezdom nastaje navijačka skupina Torcida. Iste godine u Brazilu se igra svjetsko prvenstvo, a glas o njihovim strastvenim navijačima došao je i do splitskih navijača. Po uzoru na brazilske navijačke skupine nastaje i splitska Torcida, kako i danas na službenim stranicama kluba vole istaknuti, najstarija navijačka skupina u Europi. Hajduk je i u međuratno razdoblje imao simpatizere iz dijelova čitave kraljevine, ne samo iz Splita. Utakmica održana dan nakon osnutka Torcide bila je nezapamćena do tada. U smislu navijanja Jugoslavija do tada nije ništa slično vidjela. Preko dvadeset tisuća ljudi natiskalo se na stadion, dok je velik broj utakmicu osluškivao oko stadiona. Proslava prvaka se sa stadiona preselila na ulice Splita. Vrh države ovakav razvoj situacije nije gledao sa simpatijama. Navijanje Torcide posebno je zasmetalo jednog od rukovodećih ljudi novonastale države, Milovana Đilasa. Taj način navijanja oštro je kaznio i osudio na način da je Torcida zabranjena, vodstvo Hajduka je kažnjeno, dok je Vjenceslav Žuvela, jedan od osnivača Torcide, ne samo izbačen iz KPJ nego i osuđen na tri godine zatvora. Nakon toga Torcida prestaje s isticanjem imena, simbola i drugih sličnih obilježja, iako se na stadion i dalje dolazi u velikom broju. Navijanje na tribini uglavnom se vodilo na južnjački način navijanja s mnoštvom transparenta i zastava dok se ponašanje prije i poslije utakmica oponašalo od sjevernih navijačkih skupina. Nošenje šalova, skupljanje u manjim grupama u lokalnim kafićima i izazivanje nereda bila su obilježja sve popularnijih, prvenstveno engleskih navijača i huligana koje je i Torcida na svoj način oponašala.

Početak osamdesetih ime Torcida ponovno se počinje koristiti na tribinama. Na novom stadionu Poljudu, Torcida kao jedna od podskupina splitskih navijača zauzela je centralno mjesto na sjevernoj tribini. Za razliku od Torcide iz šezdesetih i sedamdesetih, ova je poprimila neke nove obrasce ponašanja. Nakon smrti Tita i postupnim popuštanjem državnog aparata i milicije, na tribinama se sve više mogu čuti povici i parole s nacionalističkim predznacima. Također ispovijesti mnogih članova Torcide iz osamdesetih potvrđuju kako dolazi do sve veće zlorabe alkohola i narkotičkih sredstava što u ranijim godinama nije bio slučaj. Na ovaj način

¹¹⁹ Lalić, Dražen, *Pet kriznih godina*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2014., 211.

jedan pripadnik Torcide opisuje kako je to izgledalo. „Droga se nama gadila, znali smo samo za Torcidu, Hajduka i Hrvatsku. A onda je negdi 81. Prvo ušlo lipilo. Za par miseci je lipilo ispalo iz đira, a uletile su tablete. Trava je bila nešto skroz dobro, davala nam je štimung, bili smo sa njom skroz zadovoljni.“¹²⁰ Iz godine u godinu prelazilo se s lakših na teške droge, a sve je pratio val kaznenih djela koje je Torcida ostavljala iza sebe kako u Splitu tako i u gradovima gdje su išli na gostovanja. Upletenost u širenje narkotika među mlade splitske navijače teško je moglo izbjeći Službi državne sigurnosti.

Do sredine osamdesetih Torcida i nije imala ozbiljnog rivala u pogledu organizacije, navijanja, odlazaka na gostovanja i slično. U to vrijeme nastaju kasnije najveći navijački rivali Bad Blue Boysi kao navijači Dinama iz Zagreba, Delije kao navijači Crvene zvezde iz Beograda i Grobari kao navijači Partizana također iz Beograda. Uz njih se pojavljuju i tada manje skupine poput Hordi zla kao navijača Sarajeva, Armade iz Rijeke, Varvara kao navijača Budućnosti i drugih. Tijekom osamdesetih i ranih devedesetih, kada je nacionalizmom potaknuta mržnja već uzela maha, na nogometnim gledalištima nerijetko se događalo da se navijači iste nacionalnosti međusobno podupiru derbijima protiv klubova iz druge članice jugoslavenske federacije. Torcida i BBB su međusobno dolazili na utakmice jedni drugih kako bi dali brojčanu prednost i osjećaj nadmoći posebno nad rivalima iz Beograda. Bratske navijačke skupine Torcide su Tornado Zadar (NK Zadar), No Name Boys (FC Benfica), Magic fans (Saint-Étienne) i Torcida Gornik (Gornik Zabrze).

Navijačku masu koja je bujala oko Dinama u kasnim je 1970-ima i ranim 1980-ima (a posebno u slavljeničkoj 1982.) zahvatio je novi fenomen. Masovna gostovanja, skandiranje, prve pjesme, zastave, prvi transparenti s imenima gradova iz cijele zemlje, prve navijačke kolone do stadiona, bubnjevi ali i tučnjave obilježile su to još posve neorganizirano razdoblje Dinamovog navijačkog pokreta.¹²¹ Bad Blue Boysi, ili u prijevodu „zločesti plavi dečki“, navijačka je skupina NK Dinama iz Zagreba. Ime je preuzeto iz kino hita *Bad Boys* sa Seanom Pennom u naslovnoj ulozi. Uz Bad Boys dodan je epitet blue odnosno plavi koji označuje grad Zagreb i dugu tradiciju kluba. Za godinu osnutka BBB-a uzima se 1986., iako se prema nekim svjedočanstvima ime

¹²⁰ Lalić, Dražen, *Torcida – pogled iznutra*, Profil, Zagreb, 2011., 93.

¹²¹ Šantek, Goran, Pavel, *Sport, diskriminacija i nasilje*, FF PRESS, Zagreb, 2020., 137.

počelo spominjati već godinu, dvije ranije. Boysi su se poput ostalih navijačkih skupina iz okruženja organizirali 1980-ih kada dolazi do formiranja glavne skupine na maksimirskom sjeveru. Do tada je navijanje bilo stihijsko, dolazilo je sa svih tribina Maksimira bez jasnog plana i programa. Samim imenom, inspiracijom dobivenom gledanjem američkog filma *Bad Boys*, uz dodatak Dinamove plave boje, brojnim transparentima i nazivima svojih podgrupa na engleskom, imitacijom engleskih navijačkih pjesama, vizualnim izrazom (primjerice zastavama Engleske), osobnim izgledom, zapravo kompletnim navijačkim ritualom, BBB-i se pokazuju izdancima anglosaksonske kulture (što je nesumnjivo bio i politički iskaz u tada socijalističkoj zemlji) te engleske navijačke supkulture.¹²²

Prijepori oko godine i ideje nastanka imena i danas su aktualni s vremena na vrijeme. Navijači Torcide i BBB-a za razliku sve do kasnih 1980-ih njegovali su dobre odnose. Prema priči jednog od vođa BBB-a, ime BBB-ima nadjenuo je poznati splitski navijač Ičo Purger. Ičo je nerijetko pohodio utakmice kako Dinama tako i Hajduka. U navijačkom svijetu bio je prava legenda. Drugi izvori govore kako je izraz BBB počeo kolati tribinom još 1984. godine. I kako si Torcida želi uzeti zasluge za osnivanje Bad Blue Boysa. Bratske navijačke skupine BBB-a su Gate 13 (Panathinaikos) i Ultras (Rapid Beč).

Delije je bio turski naziv za laku konjicu osmanske vojske koja se isticala svojom hrabrošću, neustrašivošću i odvažnošću. Prema njihovom viđenju delije su junaci, oni koji su spremni na sve u bilo kojem trenutku. Navijači Crvene zvezde 1989. odlučili su se svojoj navijačkoj skupini dodijeliti upravo to ime. Ranijih godina poznati kao Ultras, Red Devils, i Zullu Warriors, 1989. ujedinili su svoje podskupine u jedinstvenu navijačku skupinu Delije. Iako su se često sukobljavali s navijačima iz drugih republika, posebno s Hrvatima, Delije su uvijek naglašavale kako su Grobari njihovi najveći rivali. Unatoč činjenici da je političko opredjeljenje skupine bilo ekstremno, držali su se ideala kako je svakom od njih Crvena zvezda najvažnija stvar na svijetu, a njihovi najveći neprijatelji nisu bili ni Hrvati ni Muslimani, već navijači Partizana.¹²³ Bratske navijačke skupine su Gate 7 (Olympiakos CFP) i Fratiria (FK Spartak Moskva).

¹²² Šantek, Goran Pavel, *Dinamo – to smo mi!*, FF PRESS, Zagreb, 2017., 16.

¹²³ Brimson, Dougie, *Nogometno nasilje u Europi*, Celeber, Zagreb, 2006., 209.

Grobari su navijači Partizana iz Beograda. Ime se pojavilo u beogradskoj javnosti krajem 1950-ih i početkom 1960-ih godina. Nakon odigrane utakmice u kojoj je Partizan svladao talijanski Juventus, uprava kluba iz Torina poklonila je Partizanu garnituru dresova s njihovim prepoznatljivim bojama: crnom i bijelom. Budući da su bili jedina momčad lige koja je nosila crno, protivnički su im navijači gotovo odmah prišili naziv Grobari, a i navijači Partizana su ga ubrzo prihvatili kao svoj kolektivni naziv.¹²⁴ Isprva se navijačka skupina dijelila na više manjih poput: Commandosa, Black ratsa, Marinesa, Untouchabelsa i Undertakersa sve do 1970. kada se ujedinjuju pod imenom Grobari. Bratske navijačke skupine au Gate 4 (PAOK) i Ultras (CSKA Moskva).

Postojao je velik broj navijačkih skupina u Jugoslaviji. Navijački „boom“ koji je pogodio Jugoslaviju 1980-ih očitovao se u tome što je svaki klub iz elitnog razreda jugoslavenskog nogometa imao svoje fanove, simpatizere i navijače. Osim najpoznatijih navijača onih „velike četvorke“ i drugi klubovi imali su ozbiljno organizirane navijačke skupine.

3.3. Neredi na stadionima

Neredi na stadionima više manje su prisutni od samih početaka nogometne igre. Za vrijeme odigravanja utakmica u Kraljevini Jugoslaviji često dolazi do izgređa kako na stadionima tako i u gradovima. Iako val nasilja, šovinizma i nacionalizma uglavnom podsjeća na kasnija razdoblja Jugoslavije, i na samim počecima međusobnog nadmetanja između klubova postoje svjedočanstva koja prikazuju drugačiju sliku. Doduše za razliku od osamdesetih kada su jezik mržnje i navijački izgređi gotovo neizostavni folklor svakog vikenda, u razdoblju između dva rata izgređi su ipak malo drugačijeg karaktera. Nogomet je sport koji je kroz kratko vrijeme postao iznimno popularan, kako u svijetu tako i na jugoslavenskom području. Samim time privlačio je velike mase znatiželjnika koje su se ispočetka spontano skupljale na stadionima kako bi došle pogledati poznanike, prijatelje ili članove obitelji. Prvi neredi na stadionima uglavnom su vezani za događanja na samoj utakmici. Nezadovoljstvo

¹²⁴ Brimson, D, *Nogometno nasilje u Europi*, 207.

je naravno raslo ukoliko se tim, najčešće domaćin, nalazio u nezavidnoj situaciji. Negativan rezultat, odluke sudca ili nasrtaji suparničkih igrača bile su okidač za ružne povike s tribina, a ponekad i ozbiljnije izgrede poput ubacivanja raznih predmeta ili upada s tribine na travnjak. Sve do kraja Drugog svjetskog rata motivi nereda vezani su za emocije doživljene za vrijeme trajanja utakmice, rijetko u korelaciji sa nacionalizmom i šovinizmom.

Nakon rata atmosfera na tribinama se ipak mijenja. Zločini počinjeni od strane ustaša s jedne i četnika s druge strane ostavljaju posljedice na narode novonastale Jugoslavije. Godine 1950. u Hrvatskoj je pokrenuta istraga o izgredima na utakmicama čiji je zaključak bio da „postoje mnogi elementi koji se kose i narušavaju vrijednosti koje promiče partija“ te da stopa incidenata raste kada u Zagreb dolaze navijači iz Srbije.¹²⁵

Na utakmici BSK – Dinamo publika viče igračima BSK-a „četnici“, a igrači BSK-a rugaju se i dobacuju publici.¹²⁶ Maksimum se dostiže po završetku utakmice, kada publika provaljuje u namjeri da tuče gostujuće igrače i sudca, razbija stakla na autobusu u kome se nalaze „BSK“-ovi igrači.¹²⁷ Na prijateljskoj utakmici B-representacije Jugoslavije i reprezentacije Zagreba nogometaša Tomaševića iz Crvene zvezde vrijeđali su lokalni navijači povicima „četnički bandit“, „srpski koljač“ i „lopov“. ¹²⁸ Građani Beograda oduvijek su imali antikomunističku crtu i mnogo je godina grad bio pravi rasadnik nacionalizma.¹²⁹ Nigdje to nije bilo očitije nego na tribinama stadiona Crvene zvezde.¹³⁰ S druge strane, Zagreb je bio predvodnik nacionalizma na hrvatskoj strani.

„Znalo se dogoditi da netko od naših i predstavnik Delija prije utakmice Zvezda – Dinamo razgovaraju telefonom, pa čak i dogovore broj sudionika buduće tučnjave. [...] Nađemo se u Novom Beogradu, u tom i tom bloku, povučemo ručnu kočnicu da zafrknemo muriju, ide dvije stotine njihovih na jednako toliko naših.“¹³¹

Ovakva nedolična ponašanja među navijačima državni je aparat označio kao jedan od gorućih problema unutar Jugoslavije. U početku su tajne službe bez

¹²⁵ Mills, 97.

¹²⁶ Mills, 98.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Brimson, *Nogometno nasilje u Europi*, 208.

¹³⁰ Isto.

¹³¹ Birtić, Tomislav, *Krvavo plavo*, Znak, Zagreb, 1997., 22.

prevelike su muke pronalazile osobe odgovorne za nedolično ponašanje na stadionu. To su uglavnom bili pojedinci koji su uvredama, nacionalnim i šovinističkim povicima i parolama ugrožavali temeljnu ideju bratstva i jedinstva. Ostatak publike nerijetko je sam prokazivao krivce koji su bili sankcionirani od strane milicije i kasnije ispitani.

Početak šezdesetih godina rađa se moderni huliganizam u Velikoj Britaniji i ultraštvo u Italiji što znači oblik navijanja uz verbalno i ritualizirano, ali i fizičko nasilje.¹³² Jugoslavenske navijačke skupine pratile su trendove i po uzoru na poznatije navijačke skupine u Europi prisvajale njihov obrazac ponašanja. To se ponajprije može vidjeti po transparentima i imenima skupina i podskupina koju su ispočetka bile na engleskom jeziku. Kako se nacionalizam razvijao u Europi, u Jugoslaviji je također dolazilo do sve većeg broja nacionalističkih ispada na tribinama, a za multinacionalnu državu poput Jugoslavije to je predstavljalo velik problem. Ubrzo je broj s desetak prerastao na stotinjak ili u nekim slučajevima i preko tisuću ljudi koji skandiraju zajedno u glas. Takav rasplet dodatno je otežavao posao Službi državne sigurnosti koja nije mogla kao nekad tako lako pronaći odgovorne. Nerijetko su navijači uhićeni i osuđeni bez konkretnih dokaza, jednostavno su se našli u krivo vrijeme na krivom mjestu. Na navijače se sve više gledalo kao na neprijatelje države i sustava. Na dan utakmice oni koje su vlasti držale glavnim vođama navijača često su bili pritvoreni ili pozvani na cjelodnevna ispitivanja kako bi njihov odlazak na utakmicu bio spriječen.

Osamdesete godine kako na državnoj tako i navijačkoj sceni donose velike promjene. Smrću Josipa Broza Tita 1980. nastupa ekonomska, društvena i politička kriza koja će trajati do raspada jugoslavenske federacije 1991. godine. Poslije Titove smrti, a poglavito sredinom 1980-ih usporedno s političkom i gospodarskom krizom na nogometnim stadionima počeli su se pojavljivati navijači s republičkim zastavama umjesto klupskih, koji su pjevali razne nacionalističke pjesme uz skandiranje pojedinih političkih slogana.¹³³ Represivni aparat nakon Titove smrti počinje gubiti na snazi. Stadion postaje mjesto iskazivanja nezadovoljstva koja su potaknuta sve većom ekonomskom krizom. Nasilju usmjereni pripadnici jugoslavenskih navijačkih skupina osamdesetih su godina po neredima u Europi bili najozloglašeniji, uz

¹³² Vrcan, 54.

¹³³ Kovačić, 564.

engleske, nizozemske i talijanske huligane.¹³⁴ Nacionalni sastav Jugoslavije bio je ključ razvoja specifične jugoslavenske vrste navijačkog rivalstva koje je uključivalo „nacionalnu komponentu“. Popularniji klubovi već su neko vrijeme imali svoje navijačke skupine.

Osamdesetih navijačka subkultura dobiva pravi zamah. Gotovo da nema kluba u prvom pa čak i drugom rangu jugoslavenske lige koji nema svoju navijačku skupinu. Stanje u nogometu bilo je pokazatelj stanja u politici, nacionalni sukobi počeli su verbalnim razračunavanjima na nogometnim terenima.¹³⁵ Dio članova omladinskih navijačkih grupa, pa i mnogi drugi poklonici nogometa, u sve većoj mjeri doživljavaju utakmice kao optimalne prilike za izražavanje dubokih političkih animoziteta.¹³⁶ Krajem osamdesetih godina, danas suparnički tabori hrvatskih navijačkih skupina, prvenstveno Bad Blue Boysa i splitske Torcide, bili su ujedinjeni u verbalnoj i šakačkoj borbi protiv Delija i Grobara.¹³⁷ Odlazak na utakmice jedni drugih, ali i logistička podrška bila je usmjerena prema mrskim rivalima uglavnom iz glavnog grada Srbije. U tijeku demokratskih promjena u Hrvatskoj Bad Blue Boysi, Torcida, osječka Kohorta, riječka Armada i drugi jedni su drugima skandirali „Hrvatska braćo!“.¹³⁸

Navijačke skupine ocrtavale su politička raspoloženja i stavove koji su početkom 1990. doveli do neizbježnog raspada države.¹³⁹ Povici koji su se mogli čuti na tribinama bili su uglavnom nasilnog karaktera. Veličanje ratnih zločinaca iz doba Drugog svjetskog rata, zločina i simbola nacionalizma bila su glavna tema navijačkih pjesama i parola. Valja napomenuti kako je takav obrazac ponašanja pratio hrvatske i srpske navijače dok su navijači iz ostalih republika rijetko ili gotovo nikako bili skloni takvom obliku navijanja. Navijačke skupine iz Bosne i Hercegovine konstantno su se trudile sačuvati sliku bratstva i jedinstva. Razlog tome može se naći u činjenici kako je BiH od svih republika bila najrazličitija po nacionalnom sastavu, samim time unutar navijačkih skupina bilo je navijača različitih vjera i nacija.

¹³⁴ Lalić, *Torcida – pogled iznutra*, 168.

¹³⁵ Kovačić, 322.

¹³⁶ Lalić, *Torcida – pogled iznutra*, 102.

¹³⁷ Birtić, 33.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Alborghetti, Igor, *Mračni dosjei iz sefa Udbe: od Torcide i BBB-a do ekipe iz vrha HDZ-a*, Zagreb: 24 sata, Zagreb, 2019., 13.

Od sredine 1980-ih navijačkim folklorom u Srbiji (pjesme, parole, plakati, zastave, grbovi itd.) dominirale su teme nacionalnog identiteta koje su do tad bile sporadične i zabranjene.¹⁴⁰ Tvornice svih tih događanja treba potražiti negdje dolje, ispod tribina, dok su navijači jednostavno samo jedan od pogodnih medija realizacije postojeće situacije.¹⁴¹ Maloljetni nacionalisti su tu tek da bi pjevali pjesme i note čije su melodije smišljene daleko od stadiona, ni ne sluteći da su vješto režiranim situacijama dovedeni u poziciju da doslovno iznuđene i po tuđem scenariju izrežirane akcije smatraju vlastitim.¹⁴²

Istodobno se ta tema počela javljati u političkoj komunikaciji i propagandi, posebno na masovnim političkim skupovima koji su davali ton političkom životu u Srbiji i Crnoj Gori 1988. i 1989. godine.¹⁴³ Miloševićevi nastupi i nestabilna situacija na Kosovu bila je motiv više za dodatnu nacionalizaciju srpskog naroda pa samim time i navijača. „U boj u boj, za narod svoj!“, „Oj, Dinamo, poginut ću za te, kao Stjepan Radić za Hrvate“, „Mi Hrvati!“, „Slobo Srbije, čakija ti ne gine“, „Slobo, Srbije, pao si sa grane, evo Stipe Šuvara, nosi ti banane“, uzvikivali su i pjevali hrvatski navijači, na stadionima deklarirajući raspoloženje nacije.¹⁴⁴ Ubrzo su Hrvati počeli isticati svog novog heroja, Franju Tuđmana. Iako su se navijačke skupine u Hrvatskoj deklarirale kao apolitičke, u tim godinama HDZ i Tuđman predstavljali su samostalnu Hrvatsku. Nacionalizam je kolao jugoslavenskim prostorima još od početka osamdesetih godina, a 1990. potpuno se oslobodio.¹⁴⁵ Ugnijezdio se i prostor slobode našao ponajprije na nogometnim stadionima.¹⁴⁶ Politički vrh pojedinih republika prepoznao je stadione i navijače kao idealna mjesta i savršene regrute za svoju propagandu.¹⁴⁷

Utakmica na Maksimiru 13. svibnja 1990. jedna je od utakmica koja će zauvijek ostati upamćene kako u jugoslavenskoj tako i svjetskoj povijesti. Dramatični sukob na Maksimiru između različitih aktera: brojnih pripadnika navijačkih skupina BBB-a i Delija, tadašnje zagrebačke milicije te navijača i dužnosnika dvaju klubova, a zbio se čak i fizički obračun igrača Zvonimira Bobana i milicionara na travnjaku,

¹⁴⁰ Mills, 186.

¹⁴¹ „Sistem ludila“, *Danas*, 8.11.1988., 76.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Birtić, 34.

¹⁴⁵ Tomaš, Marko, *Ivica Osim: utakmice života*, Dereta, Beograd, 2015., 138.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto.

povijesno je iznimno važan bez obzira na polemiku vezanu uz njegovu ulogu u začinjanju rata.¹⁴⁸ Prema ocjeni britanskog pisca i novinara Jamesa Montaguea, neodigrana utakmica Dinamo – Crvena zvezda jedna je od pet utakmica koje su promijenile svijet.¹⁴⁹ Međusobna nacionalna netrpeljivost već je dugo tinjala na političkoj i navijačkoj pozornici. Navijači obaju timova prigrlili su nacionalizam, a mržnja se posebno mogla osjetiti na srazovima klubova iz Beograda i Zagreba. Međusobne tučnjave, uvrede i nacionalističke parole bile su zagarantirane bez obzira na priopćenja medija i policije kako takvim stvarima nije mjesto u sportu.

Samom nogometnom susretu prethodilo je nekoliko važnih događaja koji su uvelike utjecali na nered. Nakon neuspjelog pokušaja održavanja „Mitinga istine“ u Ljubljani. Srbi na 14. izvanrednom kongresu Saveza komunista Jugoslavije u siječnju 1990. nastupaju oštro centralistički što dovodi do raspuštanja kongresa. Republike koje su bile demokratski orijentirane, ubrzo raspisuju prve višestranačke izbore koji na vlast dovode nove opcije. U Hrvatskoj se to događa tijekom travnja i svibnja 1990. godine.¹⁵⁰

Akteri nove srpske politike poput Miloševića i Šešelja već su prodrli među mlade navijače. Delije u svojim parolama spominju Miloševića. Dana 13. svibnja Delije u velikom broju dolaze u Zagreb. Ubrzo je počelo divljaštvo po centru Zagreba, pri kojem su razbijeni mnogi izlozi i automobili, a stradali su i promidžbeni plakati Franje Tuđmana i njegove stranke. Prije predviđenog početka utakmice uhićeno je 55 pripadnika Delija.¹⁵¹ Delije su iz nepoznatih razloga smještene na jugoistočni kut stadiona gdje su se u neposrednoj blizini nalazili domaći navijači. Iznad navijača Crvene zvezde nadvijala se istočna tribina koja je bila prepuna „običnih“ navijača, ali i pojedinih članova BBB-a i Torcida koji su htjeli biti bliže suparnicima. U to vrijeme nije bilo neobično da Torcida dolazi na utakmice s BBB-ima i obrnuto. Taj nepromišljeni raspored, posebno loše isplanirana podjela južne tribine između domaćih i gostujućih navijača, stvorio je preduvjete da se već napeta prigoda izrodi u nered.¹⁵² Delije su na stadion sprovedene nekoliko sati prije početka utakmice i dolaska ostalih navijača i gledatelja. Za to vrijeme sami na stadionu pjevaju provokativne pjesme i izvikuju

¹⁴⁸ Lalić, *Torcida – pogled iznutra*, 164.

¹⁴⁹ Kovačić, 322.

¹⁵⁰ Jović, Dejan, *Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974-1990.)* Prometej, Zagreb, 2003., 483.

¹⁵¹ Mills, 208.

¹⁵² Mills, 209.

zabranjene uzvike. Po dolasku drugih gledatelja na stadion započinje međusobno vrijeđanje. Domaći navijači koji su se nalazili iznad Delija počeli su bacati kamenje i dijelove tribine na gostujuće navijače. Delije čupaju limene reklame i stolice te ubrzo prodiru na južnu tribinu među domaće navijače. Kada su se Delije sukobile s domaćim navijačima na stadionu dolazi do potpunog kaosa. Neobjašnjiva pasivnost milicije prema Delijama izazvala je revolt kod BBB-a koji razbijaju ogradu na sjevernoj tribini, ulaze na teren i kreću prema jugu kako bi se obračunali s gostujućim navijačima. U općoj konfuziji koja je nastala milicija staje u zaštitu Delija i obračunava se s BBB-ima. Neki igrači Dinama ostali su na terenu kako bi pokušali smiriti situaciju i zaštititi Boyse. Jedan od njih bio je i Dinamov kapetan Zvonimir Boban. Nakon pokušaja smirivanja milicije, milicajac Refik Ahmetović udara Bobana pendrekom u predjelu natkoljenice. Nakon kratkog odmaka Boban hvata zalet i udara milicajca koji pada na tlo.

Richard Mills u svojoj knjizi *Nogomet i politika u Jugoslaviji* koristi citat iz novina koji daje uvid na koji način je javnost percipirala nered na Maksimiru: „Nogometni navijači iz dva grada uništili su sve što je pod socijalističkom vlašću građeno prethodnih 45 godina. Odbacili su bratstvo i jedinstvo kao par starih čarapa kako bi napravili mjesta za rat; više ne skrivaju Dražu ili Antu dok pjevaju 'Mi smo četnici...' ili 'Mi smo Antini', pokazujući da naše dvije zemlje povezuje samo krhki most.“¹⁵³

Incidenti i devijantno ponašanje nastavilo se i nakon pražnjenja maksimirskog stadiona. Delije su sprovedene što brže za Beograd dok su BBB-i pokazivali revolt nemilim događajima time što su pravili neredu diljem grada. Zapaljeni su automobili, uništen su tramvaji, također izlozi i kiosci. Između 22 sata i ponoći oko 2000 BBB-a okupilo se pred Saborom na Trgu svetog Marka, gdje su mahali hrvatskim zastavama i vikali: „Hoćemo pravdu, hoćemo Tuđmana.“¹⁵⁴ U izvještaju Službe državne sigurnosti o „izgredima, nesportskom ponašanju navijača i ostalim sigurnosnim događajima u vezi s nogometnom utakmicom NK Dinamo i FK Crvena zvezda“ piše se kako je u toj utakmici visokog rizika privedeno preko 140 osoba zbog narušavanja javnog reda i mira, dok je šest Dinamovih navijača preventivno zadržano u stanici, a

¹⁵³ Mills, 211.

¹⁵⁴ Isto.

za njih 18 izrečene su „mjere upozorenja“ u obavijesnim razgovorima prije utakmice.¹⁵⁵

Nakon što je udario milicajca Dinamov kapetan dospio je u centar jugoslavenske javnosti. Dok su hrvatski mediji pokušali sagledati situaciju iz više različitih kutova, srbijanski su bili nemilosrdni. Taj čin ondašnjeg Dinamovog kapetana i reprezentativca Jugoslavije interpretiran je kao „udarac opsesivnom režimu“¹⁵⁶. Na taj način u Zagrebu i Hrvatskoj Boban je postao heroj nacije. Velik dio jugoslavenskih medija te godine već je uvelike bio polariziran. Nove političke struje uspjele su u svoju službu uposliti i medije koji nisu skrivali simpatije prema određenim političarima. Srpski mediji podupirali su Miloševića, dok je Tuđman nakon izborne pobjede ubrzo oko sebe okupio sve veće medije u Hrvatskoj. Takvo stanje u novinarstvu jasno se ogleda i na primjeru Bobana i incidenta koji se zbio na utakmici u Zagrebu. Srpski su ga mediji kategorički osuđivali, a *Sportski žurnal* je objavio da „nijedna demokracija na svijetu“ ne bi pozdravila Bobanovo „divljaštvo“, dok su ga Dinamovi navijači zbog toga slavili kao „ikonu“ i obožavali ga.¹⁵⁷ Sam uzrok udaranja milicajca poznat je samo Bobanu. Taj je udarac bio odgovor na pendrečenje jednog Dinamovog navijača.¹⁵⁸ Napad na službenu osobu bio je strogo kažnjiv, a milicija je mogla ubiti napadača da ne odgovara za to.¹⁵⁹ Prvotnom odlukom Nogometnog saveza Jugoslavije Boban je kažnjen s devet mjeseci neigranja dok je zagrebački Dinamo kažnjen sa šest utakmica odigravanja izvan Zagreba. Kasnije je zbog vještog lobiranja ljudi iz Dinama kazna ipak smanjena na četiri mjeseca zabrane igranja za Bobana i na dvije utakmice izvan Zagreba za Dinamo. Veliku ulogu u smanjenju kazne imao je Miljan Miljanić, tadašnji izbornik reprezentacije, za kojeg je Boban više puta izjavio kako je zaslužan za nastavak njegove nogometne karijere.

U televizijskom intervjuu nastalom 2020. na tridesetu obljetnicu neodigrane utakmice za televizijsku kuću „Nova S“ Boban je izjavio sljedeće: „Ja sam samo htio slobodu protiv jednog režima, protiv jedne nepravde koja je bila evidentirana na stadionu kao nikada prije.“¹⁶⁰

¹⁵⁵ Španović, Sanjin, *Zeko: Biografija Velimira Zajeca*, Studio moderna, Zagreb, 2022. 320.

¹⁵⁶ Biti, Ozren, *Domaći teren*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018., 51.

¹⁵⁷ Mills, 212.

¹⁵⁸ Tomaš, 139.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=X9MxymKz6VQ>

Službeni datum kada je počeo rat na području Jugoslavije nije točno definiran. Pobuna Srba na području Hrvatske i početak „balvan revolucije“ svakako je bio jedan od datuma koji se uzima u obzir pri određivanju. Mnogi ipak smatraju kako je sve počelo nešto ranije. Prisutna su čak i viđenja kako su upravo neredi navijača koji su doveli do neodigravanja nogometne utakmice na Maksimiru 13. svibnja. 1990. bili svojevrsan početak ratnih zbivanja na ovim prostorima.¹⁶¹ Bilo kako bilo, uslijedio je krvavi rat, a uloga nogometnih navijača u njemu bila je ogromna. Najveći dio scene (unutar kojega navijači predstavljaju najbrojniju skupinu) priključio se obrani (kako dragovoljno tako i pričekavši mobilizacijski poziv).¹⁶²

Od pojave prvih organiziranih navijačkih skupina na području Jugoslavije karakteristične značajke (dob, status, itd.) nisu se puno promijenile. Mladi momci, adolescenti u ranim dvadesetima bili su najzastupljeniji unutar navijačkih skupina. Nacionalni naboje, želja za ostvarenjem vlastite države, ali prvenstveno spremnost da se obrani vlastiti dom od agresora preselio je navijače s tribina na prve crte bojišta. Veliki broj pripadnika BBB-a, Torcide, Kohorte i drugih navijačkih skupina iz Hrvatske dobrovoljno sudjeluje u ratu, a više ih u borbama gubi život ili biva ozlijeđeno.¹⁶³ S druge strane, i mnogi pripadnici Delija i Grobara te drugih skupina iz Srbije dobrovoljno (posebno u paravojnoj formaciji Tigrovi Željka Ražnatovića Arkana) sudjeluju u ratu na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹⁶⁴ U vrijeme sukoba jedan od srpskih ratnih vođa Željko Ražnatović Arkan pretvorio je skupinu žestokih navijača nogometnog kluba Obilić iz Beograda, čiji je i sam bio vatreni navijač, u vojnu jedinicu.¹⁶⁵ Ta zločinačka organizacija pod imenom Tigrovi, počinila je niz stravičnih zločina na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

¹⁶¹ Lalić D., Biti O. (2008) *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj*, Politička misao, Vol. XLV, br. 3-4, 255.

¹⁶² Perasović, Benjamin, *Urbana plemena*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2001., 334.

¹⁶³ Žugić, Zoran, *Sociologija sporta*, Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2000., 183.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Bodin, Dominique, *Sport i nasilje u Europi*, Knjiga trgovina d.o.o., Zagreb, 2007., 90.

ZAKLJUČAK

Zamršeni odnos međurepubličkih vodstva eskalirao je devedesetih, iako se stvarni uzrok može pronaći mnogo ranije. Prateći povijesni kontinuitet republika koje su zajedno činile Jugoslaviju jasno se vide oportuni pogledi i geopolitički ciljevi samih republika. Hrvatska i Slovenija su bile zadovoljne stanjem stvari u Ustavu iz 1974. sve dok su smatrale da njihovi integriteti i nacionalna svijest nisu narušeni. Srbija je sa druge strane težila hegemoniji, samostalnosti i dominaciji nad bliskim okruženjem. Komunisti koji dolaze na vlast trude se minorizirati razlike među narodima Jugoslavije, ali potvrđuju njihovu suverenost. Bilo kakvi nacionalistički i slični ispadi bili su strogo kažnjavani, no ideje su uvijek ostale prisutne. Liberalizacijom društva i slabljenjem represivnog aparata pojavljuje se sve više onih koji se ne libe u javnosti kritizirati vlast i promicati nacionalističke težnje. To se posebno može primijetiti nakon smrti Tita kada se država nalazi u teškoj situaciji a kriza je sve veća. Ustav iz 1974. išao je u prilog Hrvatskoj i Sloveniji koje su težile federalizaciji države. Razlog tome je što su te dvije republike bile najrazvijeniji dijelovi Jugoslavije s najvećim doprinosima u državnu blagajnu. Hrvatska i Slovenija smatrale su da Beograd kao središte Jugoslavije ima prevelike ovlasti te da bi ravnomjernija raspodjela dovela do većeg prosperiteta čitave države ne samo tih dviju republika. Unitaristički i centralistički stavovi Beograda tome su se oštro protivili a nakon Titove smrti nerijetko su tražili reviziju Ustava.

Osamdesete su za sobom dovele neke drugačije poglede na razvoj Jugoslavije. Traži se reforma do tad postojećeg sistema iako se i dalje vjeruje u socijalizam kao temelj društvenog uređenja. Stalni nemiri na Kosovu između Srba i pobunjenih Albanaca jačaju nacionalizam u Srbiji. Svoj politički uspon započinje Slobodan Milošević koji situaciju na Kosovu koristi za podizanje vlastite popularnosti i samopromociju. U Hrvatskoj nakon duge šutnje i političke apatije uzrokovane ponajviše sankcijama nakon Hrvatskog proljeća, Franjo Tuđman preuzima ulogu najistaknutijeg hrvatskog političara.

Paralelno s političkim procesima može se pratiti razvoj subkulture navijača i navijačkih skupina. Navijači su nerijetko bili „ogledalo“ društva pogotovo osamdesetih kada se navijaštvo odmaklo od prvobitnih vrijednosti te se dobrim dijelom razvilo u huliganizam. Devijantno ponašanje, nacionalistički i šovinistički ispadi često su se

mogli čuti na stadionima diljem Jugoslavije. Sve ono što se pojedinac unutar sistema bojao reći ili učiniti, ohrabren gomilom na nogometnim stadionima činio je bez ustručavanja. Postoje indicije kako su vođe navijačkih skupina nerijetko bile u vezi s političarima koji su ih kontrolirali i financirali. Delije, Bad Blue Boysi, Torcida, Grobari, ali i ostale manje navijačke skupine u Jugoslaviji, punili su novinske retke iz tjedna u tjedan. Zaoštavanje odnosa među republikama reflektiralo se i na navijače. Kulminacija se događa na Maksimiru 13. svibnja 1990. kada po nekim povjesničarima započinje rat na prostoru Jugoslavije. Veze navijača i politike nastavile su se i tijekom rata. Navijačke skupine direktno su sudjelovale u ratnim zbivanjima.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Danas, 1988-1990.

Literatura

1. Alborghetti, I., (2019) *Mračni dosjei iz sefa Udbe: od Torcide i BBB-a do ekipe iz vrha HDZ-a*, Zagreb: 24 sata
2. Banac, I. (2001) *Raspad Jugoslavije*, Zagreb: Durieux
3. Bilandžić, D. (1986) *Jugoslavija poslije Tita*, Zagreb: Globus
4. Bilandžić, D. (1986) *Jugoslavija poslije Tita*, *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 23 No. 3
5. Bilandžić, D. (2001) *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb: AGM
6. Bilandžić, D. (2006) *Povijest izbliza*, Zagreb: Prometej
7. Birtić, T. (1997) *Krvavo plavo*, Zagreb: Znak
8. Biti, O. (2018) *Domaći teren*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
9. Bodin, D. i drugi (2007) *Sport i nasilje u Europi*, Zagreb: Knjiga trgovina d.o.o.
10. Brimson, D. (2006) *Nogometno nasilje u Europi*, Zagreb: Celeber
11. Brimson, D. (2006) *Tajne nogometnog huliganizma*, Zagreb: Celeber
12. Brimson, D. (2009) *Huliganski pohod*, Zagreb: Celeber
13. Cukrov, M. (2009) *Šezdeset pet godina obnove Hajduka na otoku Visu*, *Kulturna baština*, No. 35
14. Duda, I. (2010) *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Zagreb: Srednja Europa
15. Duda, I., ur., (2017) *Stvaranje socijalističkog čovjeka*, Zagreb: Srednja Europa
16. Goldstein, I. (2003) *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber
17. Goldstein, I. (2019) *Kontroverze hrvatske povijesti 20. stoljeća*, Zagreb: Profil
18. Jović, D. (2003) *Jugoslavija – država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974.–1990.)*, Beograd: Prometej

19. Klasić, H. (2016) *The Tito-Stalin Football War*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 48 No. 1
20. Kovačić, D. (2018) *Politički i društveno važni problemi i teškoće jugoslavenskoga nogometa 60-ih i početkom 70-ih godina XX. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 50 No. 3
21. Kovačić, D. (2019) *Hrvatski nogomet u doba cara, kralja, poglavnika i maršala*, Zagreb: AGM
22. Kovačić, D. (2020) *Nogomet kao sredstvo nacionalne identifikacije Hrvata u Kraljevini SHS-u/Jugoslaviji i socijalističkoj Jugoslaviji*, Diacovensia : teološki prilozi, Vol. 28 No. 4
23. Lalić D., Biti O. (2008) *Četverokut sporta, nasilja, politike i društva: znanstveni uvid u Europi i u Hrvatskoj*, Politička misao, Vol. XLV, br. 3-4, str. 247–272
24. Lalić, D. (2011) *Torcida – pogled iznutra*, Zagreb: Profil
25. Lalić, D. (2014) *Pet kriznih godina*, Zagreb: Izdanja Antibarbarus
26. Lalić, D. (2018) *Nogomet i politika*, Zagreb, Fraktura
27. Marijan, D. i N. Barić (2020) *Raspad Jugoslavije i stvaranje hrvatske države*, Zagreb: AGM
28. Matković, H. (1998) *Povijest Jugoslavije*, Zagreb: Naklada Pavičić
29. Mills, R. (2019) *Nogomet i politika u Jugoslaviji*, Zagreb, Profil
30. Nielsen, Christian Axboe, *Nismo mogli vjerovati...*, Srednja Europa, Zagreb, 2021
31. Pauković, Davor, *Usred oluje: Politička tranzicija u Hrvatskoj 1989./90.*, Srednja Europa, Zagreb, 2018.
32. Perasović, B. (2001) *Urbana plemena*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada
33. Radelić, Z. (2006) *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991.*, Zagreb: Školska knjiga
34. Radić, Lj. (2019) *„Hajdukovi“ brodovi u drugom svjetskom ratu*, Kulturna baština, No. 45
35. Ramet, Sabrina Petra, *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije: 1918.-2005.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.,
36. Šantek, G.P. (2017) *Dinamo – to smo mi!*, Zagreb: FF PRESS
37. Šantek, G.P. i drugi (2020) *Sport, diskriminacija i nasilje*, Zagreb: FF PRESS
38. Španović, S., (2022.) *Zeko – Biografija Velimira Zajeca*: Studio Moderna, Zagreb
39. Tomaš, M. (2015.) *Ivica Osim: utakmice života*, Beograd: Dereta

40. Vrcan, S. (2003.) Nogomet - politika - nasilje : ogledi iz sociologije nogometa, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
41. Vrcan, S. (2003) Nogomet - politika nasilje, Diskrepancija : studentski časopis za društveno-humanističke teme, Vol. 4 No. 7/8
42. Žagar, I. (2022) Nogometna publika i raspad Jugoslavije, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
43. Žugić, Z. (2000) Sociologija sporta, Zagreb: Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu

Internetski izvori

1. <http://www.crvenazvezdafk.com/sr/istorija>
2. <http://www.crvenazvezdafk.com/sr/zvezdina-zvezda/6/generacija-1991>
3. <https://gnkdinamo.hr/hr/Klub/Povijest>
4. <https://hajduk.hr/vijest/povijest-torcide-28-10-1950-rodjena-je-najstarija-navijacka-skupina-u-europi-/13237>
5. <https://hordezla.ba/2020/12/05/historija/>
6. <http://www.kohorta.net/kohorta/povijest.html>

SAŽETAK

Tema ovog rada bila je poveznica između navijača, nacionalizma i društveno-ekonomskih zbivanja u Jugoslaviji s naglaskom na osamdesete godine prošlog stoljeća. Nakon uvoda započinjem rad s poglavljem o nogometu na području Jugoslavije čiji početci sežu u Kraljevinu SHS. Koncem Drugog svjetskog rata i preustrojem državnog uređenja mnoge stvari se mijenjaju pa tako i nogomet. Usporedno s klupskim nogometom razvija se i jugoslavenska nogometna reprezentacija koja je bitna radi povezivanja nacionalne komponente i odnose u društvu s pitanjem nacionalizma unutar sporta. Središnji dio rada posvećen je nacionalizmu u Jugoslaviji. Međurepublički odnosi, pitanje republičkog ključa i sprječavanje širenja nacionalističkih ideja bile su zahtjevne prepreke za komunističku vlast. Komunisti na čelu sa Josipom Brozom Titom uspješno su vodili državu sve do konca sedamdesetih kada se pojavljuju ozbiljni problemi. Kriza koja je zadesila cijeli svijet i smrt vodećih političara Jugoslavije, a poglavito Tita, okrenuli su državu u neželjenom pravcu. Nastaje prostor za pojavu novih političara s izraženim nacionalnim nabojem. Završni dio rada posvećen je subkulturi navijača, njihovom nastanku, idejama i ciljevima koje su imali pred sobom. Koliki je utjecaj društveno-političkih zbivanja na jačanje nacionalizma među navijačima može se vidjeti po sve većim neredima na stadionima. Nakon promjena vlasti u republikama i početka otvorenog sukoba na području SFRJ, navijači s tribina prelaze na ratišta.

Ključne riječi: nogomet, nacionalizam, navijači, Jugoslavija, osamdesete

ABSTRACT

Fans as a reflection of society. Football and nationalism in Yugoslavia in the 1980s

Theme of this thesis is the connection between football fans, nationalism and socio-economic processes in Yugoslavia with emphasis on the 1980s. After introduction, the thesis starts with the chapter on football in Yugoslavia and its beginnings in Kingdom of SHS. After the end of Second World War, communist came to power in Yugoslavia and many things started to change, including football. Parallely with the club football, Yugoslav national team starts to develop. National team is important for a reason of comparison between nationalism in society and nationalism in sport. The main part of research was dedicated to nationalism in Yugoslavia. Inter-republic relations, the question of the "republic key", and preventing the spread of nationalist ideas were demanding obstacles for the communist government. Communists led by Josip Broz Tito successfully guided the country until the end of the seventies when serious problems started to appear. The global crisis and the death of the leading politicians of Yugoslavia, especially Tito, turned the country in an unwanted direction. There was room for the emergence of new politicians with a pronounced national expression. The final part of the thesis is dedicated to the subculture of football fans, their origin, ideas and goals. The impact of social and political events on the strengthening of nationalism among fans, can be seen in the growing riots on stadiums. After the change of government in the republics and the beginning of the open conflict in the territory of the SFRY, fans moved from the stands to the battlefields.

Keywords: football, nationalism, football fans, Yugoslavia, 1980s